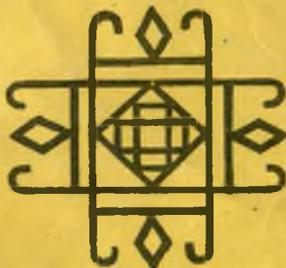

КАМАЛ
МӘМБЕТОВ

ҚАРАҚАЛШАҚ
ТОЛҒАҰЛАРЫ

84 кар 7
М64

Камал Мәмбетов. „Қарақалпақ толғаулары“ Әдебиет мұғаллимлери хәм жоқары оқыу орынларының филология факультетиниң талабаларына арналған жәрдемши оқыу қуралы. (Ред. Ернашев Р.) Нөкис.: „Билим“ баспасы—1995-жыл. 108 бет.

Толғау—улыма түрк тиллес халықлар әдебиятының төртинлериндеги толғанып айтылған дәртли сөзден алынған болып, әдебият деген ең кәстерли өнердиң сағасынан баслап-ақ мәлим. Сол ушып ол халық даналығының төркини, жүректи ләрзеге келтиретуғын поэзия, бабалар басып өткен жолларды тәрийплетуғын улан-ғайыр тарийх, сөз сағасының әлуан-әлуан сырларын ашып көрсететуғын әсирден-әсирлерге өтип киятырған әдебиятымыздың арқауы менен ерисип толықтыратуғын халық кәстерлеген сөз марқанларының сейдинли түрлериниң бири болып есапланады.

Филология илимлериниң докторы, профессор Камал Мәмбетов карақалпақ әдебиятының ерте дәуиртеги төркинтерин изергел, фольклор менен жазба әдебияттың бириктириуши бағдарларына нәзер аударып, әдебият пенен халық тарийхын салыстырмалы үйренип жүрген алымларымыздың бири. Бул китапта тап сол тийкарда толғаудың сүрелери менен сыпатын жыйнақлап оқыушыларға усынған илимий-хрестоматиялық сыттыламаға ийе мийнет.

Китап әдебиятшы мұғаллимлер, жоқары оқыу орынларының филология факультетиниң студентлери хәч әдебият, фольклор тарийхын кәстерлеуши бәрше китап оқыушыларға арналған.

ККАССР
Республиканың докторлар
библиотекасы

229180

7550

хәт сәк
2008

КАРАКАЛПАК ХАЛҚЫНЫҢ ТЕРМЕ ТОЛҒАҰЛАРЫ ҲАҚҚЫНДА

Толғау сөзи „толғаныу“ сөзинен алынған. Усы пикирдің өзінен-ақ мәлим болып турыпты. Демек бул сөз адам кеулиндеги әрт, жүректі жарып шыққан дебдиу. Солай екен, биз бул сөздің төркинине де әпиуайы көз қараста болмауымыз керек. Бул, та-бабамыздан калған мәдений мийрастың ең әдиулисi. Халқызыздың ерте дәуірлерден киятырған кууанышы менен жубанышы.

Араблар менен өзбеклер қосықты „шер“—деп атайды. Себеби осықтың өзи де кеуилдің шерi. Жүрек дәрти тийкарында пайа болған. Толғаулардың атқаратуғын хызметi де тап сондай. Ирақ биз усы күнге шекем толғаудың атқаратуғын хызметин алқымызға толық жеткизип бере алғанымыз жоқ. Тоталитар әуирде қобыз бенен дуутарды кейинге ысырып таслағанымыз-ай, толғаудың да атқаратуғын хызметине бақа бере алмадық.

Тууры, толғау фольклор менен жазба әдебият арасындағы жанр. Хәтте оның ауызеки әдебиятлық сыпатламасы үстип тураы. Солай болса да ол халық тарийхы менен әбден араласқан. Хәне ерте дәуирдеги қарақалпақ поэзиясының үлгилери толғауларда сақланған. Мәселениң сол жағын есапқа алғанда да, ол өзидына изертлениуди талап етеди.

Толғау улыума түркий поэзиясының сағасы. Оның сағалары Тәсир, бәлки оннан да аргы дәуирлерге барып тақалады. Бул мәселени додалаған Гордлевский хәм Корш та тап усындай куумаққа келген. Себеби қосықты уйқастырып, қобыз жәрдемин-е жырлау хәм оны халыққа тарқатыу ең әйемги халықлардың мәдений естеликлеринде ушырайды. Бул бағдар жазба әдебиятан да әдеуир бурын рауажланған. Соңынан жазба әдебият кең рауажланғаннан кейин де, айырым ярым отырықшы халықлар әдебиятында актив қолланған. Әсиресе киши халықлар үлкен халықлар менен қоршаланған жағдайда, бул жанр өз мәдениятын әм әдебиятын тарқатыудың бир усылы есапланған. Сол тийкара толғау дәстүри қарақалпақ әдебиятында тап XVIII әсирдің қыргы гезине шекемги дәуирге дейин сақланғанлығына хеш андай гүманлашыға болмайды.

Бул жанрдың негизги атқарыушылары жыраулар екенлиги

мәлим. Жырау сөзинің негизінде жыр жырлаудан келип шыққан. Тийкарынан қарағанда жыр сөзи де толғауға жақын. Себеби „Жырау“ менен „толғану“ арасында бір-бирине жақындық бар. Бул ҳаққында Корш: „Жырау жүрегін жыртып жырлады. Таңғы жақын толғанды, ботадай бозлады“ дейди. Демек толғау менен жыр арасында да бір-бири менен байланыстырыушы белгилер сезиледи. Солай болса да, бул жанрды қазақ халқы „жыр“, қырғызлар „ыр“, қарақалпақлар „толғау“, ноғайлар „бозлау“ деп атайды. Бул жанрлар усы төрт халықтың әдебиятында да таңғы XIX әсирге шекемги поэзиясында тийкаргы жанрлар болып қалған. Ал, айырымларында тап усы күнге шекем дауам етеди.

Бул жанрларды қууатлау XIV-XV әсирдеги улыма түркі жазба поэзиясының үәкиллеринде де бар. Мәселен Хоразмий „Әй жырау, қобызыңды қолға алып, сазыңды гүнирент“ десе, Лутфий: „Әй жырау, қобызыңды қолға алып, толғауыңды басла дейди. Бул еки данышпан шайырдың биреуін жырау-сазенде сыпатында қабыл алса, екіншиси оның сөзине үлкен итибар берип, шайыр сыпатында бақалайды. Бул жағдайлар бизи жырауды сазенде, атқарушы сыпатында қабыл алуымыз бенен бир қатарда, шайыр сыпатында да қабыл алуымызды талап етеди.

Лекин жыраулардың хәммеси де шайыр емес. Оның атқарушы хәм шайыр топарлары да болған. Шайыр болған топарлар үлкен талантқа ийе болып, өз ойынан толғаулар, дәстанлар ойлап тауып, оны қобыз жәрдемінде халыққа таратқан. Халықта жазуы сызыу кем рауажланып, баспахана қәлиплеспеген дәуірлерде өзлері толғау хәм дәстан шығарып, оны халыққа таркатуы мүмкин шилиги аз болған адамлар бәлент лапызлы атқарушы жыраулардан пайдаланған. Айырымлары қыссаханлық өнерлерін кәсип еткен. Сол тийкарда олардың шығармалары фольклорлық мйрасқа өткен. Усындай себеплерге көре Орта Азия халықларының көп шилигинде авторлық поэзия сақланған. Буны жазба әдебиат деп атап болмағаны менен де, әдебиат тарийхында үлкен орынды ийелейди. Мәселен Соппаслы Сыпыра жырау (XIV әсир), Асан Қайғы (XV әсир), Доспанбет (XVI әсир), Мүйтен (XVII әсир). Бул жырау-шайырлардың мйраслары халықтың мәдений тарийхы менен актив байланысады. Ауызеки толғаулар үлгисінде қалған шығармалары сол дәуірлерге тән болған тарийхий уәқияларды баянлайды. Демек, оларда бизиң әдебиат тарийхымыздың бир белеги. Солай екен, биз оларды әдебиат тарийхы сыпатында да үйренуимиз керек.

Толғау жанры негизинен сол дәуірлерден қалған мйрас. Бирақ буны белгили әсирлердің ғана мйрасы сыпатында қарап болмайды. Себеби бизге ески дәуірлерде жасаған жырау-шайырлардың шығармалары толық жетип келмеген. Тек айырым вариант

тары ғана халық аузында қалған. Көпшилигиниң авторлары мытылып, халық ауызеки әдебиат хорына өткен. Фольклорда алықтың мүлки. Соның ушын да оның авторларын излестириуииз орынсыз. Бирақ авторлары сақланып қалған шығармалар да өп. Халық ол авторлардың қайсы дәуірде жасағанында умытпаған. Оның үстине бул шығармаларда белгили тарийхий дәуір, дәуірде жасаған патша, хан, бий хәм батырлардың тарийхта ұтқан орны хәққында да сөз барады. Бул жағдай жазба тарийхы сақланбаған еллердің мәдений тарийхын ашып көрсетиуге әрдемлеседи. Сол тийкардан қарағанда авторлар поэзиясында ұтқан орны үлкен.

Биз бул кітабымызда тек авторлар поэзиясын сөз етиуден аулақпыз. Себеби қарақалпақ терме-толғауларының жетпис пайынынан асламы бизге авторсыз жетип келди. Соның ушын да биз олардың авторларында излемекши емеспиз. Себеби оның авторлары халық. В. Г. Белинский: „Негизинен алғанда хәр қандай шығарманың да авторы болады. Бирақ халық елегинен өтип, улыма халық мүлкине айланған шығармадан артық шығарманы табуы қыйын“—дейди. Тап усы пикирде де үлкен хәқыйқатлық бар. Солай болса да, улыма фольклорлық хәм жеке авторлық шығармалардың өзине тән болған өзгешеликлері болады. Бул кітапта сол еки мәселеге де белгили дәрежеде итибар бергенди ақу көрдик.

1) Улыма толғаулар. Бул бағдарда ең әйемги дәуірден баслап тап усы күнге шекемги халық даналығының үлгилері толғауларға көшкен. Буларды халық дидактикалық тағлыматтарының негизи, үгит-нәсият жырлары, деп қараса да болады.

2) Тарийхий толғаулар. Бул халық басынан өткен тарийхий уәқиялар, сол уәқияларға болған халықтың көз-қарасларын өз шине алады. Бул толғаулардың да авторлары сақланбаған. Халық аузынан жазып алынған.

3) Авторы сақланған толғаулар. Бул қәдимги бизиң Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Доспанбет, Мүйтен жырау, Жийен жыраудан қалған мйраслар сыпатында үйренип жүрген толғауларымыз. Булардың да жазба нұсқалары сақланбаған. Бирақ алықтың социал-экономикалық, тарийхий жағдайлары менен байланысып келеди. XIV-XVIII әсирлердеги сиясий жағдайларды да ашып көрсетеди. Тарийхий уәқияларға болған авторлар көз қараслары сезиледи. Тек бир ғана толғау жанрының бес әсирдеги үстемлигин көрип хайран қаласаң.

Демек толғау жанры әпиуайы жанр емес. Ол дерлик қарақалпақ әдебиятының ерте дәуірлериниң хәммесин ийелейди.

Соның менен бирликте толғаудың терме түрлері де сақланған. Терме—(терип айтыу) яки болмаса сөз уйқаслығын сеске

бойсындырыу. Белгили терме-толғау изертлеушиси Корш терме ни жорға аттың жүрисине теңейди. Мысалы:

Алмаска бермес ая бар,
Атанға бермес жая бар.
Атка бермес ғұнан бар,¹
Қызға бермес жауан бар,—

хәм тағы басқалар. Усындай себеплерге көре терме, толғау қарағанда сөздің желисине берилиңкиреп кетеди. Толғауда сөз желисинен көре пикир үстин келеди. Соның ушын да гейде тәртіп парласқан уйқасларды бөлип, айтылажақ пикирдин анықламасы берилип барады. Тема менен идеяны бир-бирине бириктирип сөз жетлер дүзеди. Сол тийкарда ол нақыл-мақалды да, термедей айырым қатарларды да актив рауажландырады, Халық даналығында қалған хәр қандай сөз тиркеслерин дәуір уақыялары менен де байланыстырады. Усындай себеплерге көре ол қосыққа әдеуір жақын. Лекин толғаудың ырғағы 7-8 бууыннан аспайды. Буның ең баслы себеби толғау ырғағының қобыз намалары бойсындырылғанынан болса керек. Себеби хәр қандай талантты жырау қобыз жәрдемінде толғауды узайтып айтыу, яки қысқартып айтыу уқыбына ийе. Бундай жағдайлар толғаулардың варианттарының болыуына себепши болған. Оны хәр жырау хәр қылым етип айтқан. Айырым қаты кулақ адамлар ядлап та алған. Сол тийкарда толғаулар ел арасына тарқалған.

Лекин толғау жыраулар поэзиясы менен байланыслы жан болғаны ушын да оны массалық жанр, деп атау қыйын. Мәселе айырым адамлар, жас балалар толғауды ядлап алып айтыу уқыбына ийе емес. Онда халық қосықлары сыяклы хәзил-дәлкек сыпатлары жоқ. Халық турмысы менен байланыслы терең философиялық хәм дидактикалық уғымлар бар. Сөз желисінде әлде қандай автордың жеке пикирлери де бар сыяклы сезиледи. Сол себепли бул жанр жазба әдебиятқа да әдеуір жақын. Яғный әдебият тарийхының барлық тармақларында гезлеседи. Ерте дәуірдеги түркий поэзияны изертлеген алымлар толғаудың усы тәрептерин көбирек тилге алады.

Белгили шығыстанушы В. Радлов „Түркий халық қосықларының үлгилери“ (1896-жыл), „Лирикалық хәм эпикалық харақаттерге ийе болған қырғыз-қайсақ поэзиясының үлгилери“ (1887) мийнетлеринде толғау жанры хакқында көбирек сөз болады. Толғаудың түркий поэзиясында жетекши орынды ийелеген хакқында Ш. Уәлиханов хәм Мухаммед Оспанов мийнетлеринде де көп айтылған. Бул алымлар толғауды ноғай, қарақалпақ, қазақ хәм қумық поэзиясының негизи, деп атаған. 1903-жылы қарақалпақлар арасына келген А. И. Беляев та тап усы пикирди қууатлайды. Бирақ толғау жанры қарақалпақ әдебиятында е

алдына изертленбеди. Бул ҳаққында Н. Дәүкараев, Қ. Айымбетов, И. Сағитов, Қ. Мақсетов ҳам басқа да фольклоршылардың баҳалы пикирлери бар. Оның әдебиат тарихына қатнасы ҳаққында М. Нурмухаммедов ҳам К. Мәмбетов бир неше мақалалар да жазды. „Ерте дәуірдеги қарақалпақ әдебиаты“ деп аталған кітап та пайда болды. Бирақ қарақалпақ толғауларының елеге шекем өз алдына кітап болып шықпағанлығы өкінишли.

Себеби „Ноғай толғаулары,“ „Қазақ жырлары,“ Қырғыз жырлары,“ Қарашай толғаулары,“ Кумық толғаулары“ өз алдына кітап болып шықты. Бул толғауларда ҳәр түрли дәуір тақрыбы араласқаны менен де халық мәдений тарихының соқпақлары айқын көрсетилген. Бир айта кетерлик жери бул толғаулар ҳам жырлар қарақалпақ толғаулары менен оғада тығыз байланысқан. Қарақалпақстан халық шайыры Ибраһым Юсупов ноғай толғауларын қарақалпақшаға аударғанда буны оғада айқын байқаған. Себеби қарақалпақ халқының мәдений тарихының көпшилик дәуірлери ноғай ҳам қазақ халықлары менен бирге араласып кеткенлиги де бизге тарихтан мәлим. Бул мәдений қарым-қатнастар ҳәзирги күнде де дауам етпекте. Сол тийкардан қарағанда бул үш халықтың арасындағы толғау вариантларының жақынлығын да бийкарлап болмайды.

Қарақалпақ толғауларының үлгилери „Қарақалпақ фольклоры“ның 20 томлығында да берилген. Лекин булар толық емес.

Биз әдебиат тарихының ерте дәуірлерин үйренбекши болғанымыз ушын да сол дәуірлерге тән болған толғауларды толық ҳалында үйрениуге мәжбүр болған едик. Ҳәтте толғаулардың вариантлары, олардың халық тарихына қатнасы мәселелеринде дыққат аударғанбыз. Бул мәселелер бойынша арнаулы экспедицияларда шөлкемлестиргенбиз. „Қарақалпақ толғаулары“ сол тийкарда пайда болған кітаптардың бири. Лекин бул кітапта Өзбекстан Илимлер Академиясының Нәжим Дәүкараев атындағы тил ҳам әдебиат институтының фондынан алынған материаллар да аз емес. Илим көпшиликтиң көмеги менен рауажланады. Соның ушын да илимий орайдан узақласып кеткенди өзимизге еп көрмедик. Лекин солай болса да толғау вариантлары бир-бирине сәйкес келе бермейди. Студентлер жыйнаған терең лапызлы вариантларын қабыл еттик.

Соның менен бирликте, толғаулардың халық арасынан жыйнап алынған вариантлардан тысқары, буннан әдеуір ерте дәуірлерде В. Радлов, А. И. Беляев, М. Оспанов, Абдулла Муштақ жыйнап алып бастырып шығарған толғаулардың да бар екенлиги мәлим. Олар улыўма түркий халық поэзиясы есапланғаны менен де ҳәзирги қарақалпақ халқы арасынан жыйналған толғауларға сәйкес келетуғыны көп екенлигин умытпауымыз керек. Соның ушын да ағырым толғауларды сол кітаптардан алыуымызға туура

келди. Усындай тийкарда „қарақалпақ толғаулары“ кітабы баспаға таярланды.

Толғау—бул халықтың басып өткен жолы, тарийхий өмири. Бунда халықтың дәрти, мәдений жолы сақланған. Адам жүрегін тербететуғын көл-көсир поэзия. Мәселен мына қатарларға дыққат аударын:

Аударыспақ басланса,
Аздың жаны қалмайды.
Бөрик алыспақ басланса,
Таздың жаны қалмайды.

яки болмаса XV әсирде жасаған Асан қайғының толғауларын еске түсірейік:

Аздың күни қурысын,
Арың барда күшиң жоқ,
Көптің күни қурысын,
Дәртің менен иси жоқ.

Бул не деген дәртлі поэзия! Қулласы, толғау халықтың тарийхий өмири. Буну анық сезіу үшін халық толғауларын үйреніуиміз керек.

КАМАЛ МӘМБЕТОВ

Филология илимлериниң докторы, профессор.

Б и р и н ш и б ө л и м

ТОЛҒАҰЛАР

Жақсының барсаң қасына,
„Бери кел“ деп шақырар.
Жаманның барсаң қасына,
Аш жолбарыстай ақырар.
Батыр болар кисини,
Мүшесинен танырсаң.
Адам болар адамды,
Шешесинен танырсаң.
Бересиге бесеу көп,
Аласыға алтау аз.
Ақылсыз ақмақ адамға,
Алтын сөздің парқы аз.
Жақсыға жақсы гәпти айтсаң,
Алдында басын ийеди.
Жаманға бир ис тапсырсаң,
Питкенше ишин күйеди.
Шын полатан жанысаң,
Силтеген жерден кеседи.
Ақыллыға сөз айтсаң,
Көп кешикпей питеди.
Ақмаққа айтқан сөзлерин,
Суу түбине кетеди.

Кишкене екен бойы деп,
Сорағанын бермей кетпе.
Кишкене екен үйи деп,
Иретинде кирмей кетпе.
Жарамас әдет көп болар,
Ең жаманы күншиллик,
Бир заман рәхәт таба алмай.
Өмири өтер женшилп.
Ғадал кәсип аз емес,
Ықтыят бол ғарамнан.
Жақсылықты үмит қыл,
Жыллы жүзли адамнан.

Адамнын парқын серлесен,
Сөйлетип көр, сынап көр.
Парқы сонда билинер,
Сөзине карап баға бер.
Кимнен алсаң аманат,
Берсең жақсы саламат,
Егер етсең қыянат,
Саған қалар жаман ат.

* * *

Бересин болса ақмақтан,
Күнде келер диңкилдеп,
Қарызың болса симсиктен,
Изиңнен қалмас зиңкилдеп.
Жолы бузык адамнын,
Иси болмас сөзиндей.
Ұаслы қыйсық ағаштын,
Көлеңкеси өзіндей.
Жанына азар болар деп,
Өлтирмей кетсең жыланды,
Душпанлық қылған боларсаң,
Шақтырып нешше адамды.

* * *

Тәме қылма биреуден,
Тәмегөй болар уятсыз,
Хәр қандай барған жериңнен,
Қайтпауың керек жууапсыз.
Ақ сүт берген ананның,
Балада хақы көп болар.
Атаның қәдирин билмеген,
Баланың басы хор болар.

* * *

Балығы болмаған көли қурысын,
Кийинги болмаған шөли қурысын,
Күнде жәнжел, күнде дау,
Бийи болмаған ели қурысын.
Елге жақпаған кәсиби қурысын,
Бала жатпаған бесиги қурысын,
Дүньядағы ең жаман нәрсе,
Адам кирмеген есиги қурысын.

* * *

Бир минсенде жорга мин,
Бүлкилдесин бүйрегин,
Бир уртласаңда май уртла,
Гилкилдесин жүрегин.

* * *

Қошқар болар қозының,
Маңлай жағы дөң болар.
Адам болар жигиттин,
Етек-жеңи кең болар.

* * *

Көлде жүрген қоңыр ғаз,
Шөл қәдірин билерме?
Шөлде жүрген тууалақ,
Көл қәдірин билерме?
Халықты қырған гәззаптар,
Ел қәдірин билерме?
Жалаңлаған қассаптар,
Мал қәдірин билерме?
Етик пенен суу кешпеген,
Сал қәдірин билерме?
Шүлликлеп ағаш екпеген,
Тал қәдірин билерме?

* * *

Хан үстине хан келсе,
Онда ханның мийнети,
Хан үстине ел келсе,
Онда ханның дәулеті.
Ханды қудай ғарғаса,
Қарашасы менен қас болар,
Байды қудай ғарғаса,
Дәулетине мәс болар.

* * *

Қар жаўды деп қууанба,
Аязы болар соңынан.
Хожа келди деп қууанба,
Ниязы болар соңынан.

* * *

Ерликтің болар ең зоры,
Ата-анаңның кеулин тап.
Олар өмир ғамхоры,
Өсирген сени ардақлап.
Қанатын урса қыяға,
Қаршыға қалар ушыұдан...
Жигитке келген пәлекет,
Жөнли-жөнсиз ашыұдан.
Бир дастурхан қасында,
Бирнеше адам жайғасар,
Бир өлимтик үстинде,
Еки ийт неге таласар?

* * *

Арғымақ аттың белгиси,
Аз ғана отлап көп жуусар,
Азамат ердің белгиси,
Аз ғана сөйлеп көп тыңлар.
Жарлының жүдеп сасқаны,
Жаллығын қояр гиреуҒе.
Жигиттің қара басқаны,
Айыбын жабар биреуҒе.

* * *

Емен деген ағаштың,
Ийілгени сынғаны.
Қызыл жүзли жигиттің,
Қызарғаны өлгени.
Ат басына күн туұса,
Ауызлығы менен суу ишер.
Ер басына күн туұса,
Етиги менен суу кешер.

* * *

Жигит болсаң шалқар бол,
Изиңе ерген шалқысын,
Сөзлериңди еситип,
Тула бойы балқысын.
Жигит болсаң қанық бол,
Хәрбир иске қайым бол.

Сылбыр болып үйренбе,
Хә дегенде тайын бол.
Жигит болсаң батыр бол,
Жау жеңгендей жапырып,
Душпан бәрхә айбынсын,
Аяғыңа бас урып.
Шалағай болма жасыңнан.
Көлшиликте тис жерсең,
Жолдасың қашса қасыңнан,
Қағыспада муш жерсең.

* * *

Сөз мәнисин билмеген,
Сөзди өзине келтирер,
Гүл мәнисин билмеген,
Шақасына зил келтирер.
Жигиттиң серли болғаны,
Ғабырыспай жүрсе жолынан,
Ашыу-душпан, ақыл-дос,
Бәлениң бәри тилинен.
Бир күни питип жазылар,
Дарыған тыйық жарасы.
Тил жарасы өмирлик,
Ядыңнан шықпас ызасы.
Сөзинди сөйле абайлап,
Сөзден шығар ашшылық.
Қайыр етсең биреуге,
Изи болар жақсылық.

* * *

Достыңды еглеме мәптен қалмасын,
Душпанды еглеме сырыңды алмасын.
Сырыңның барлығын достына айтпа,
Достыңның досты бар, ол басқа жақта.
Абайлап сөйле сөзинди,
Қанша аулақ жер болмасын.
Аржағында дийуалдын,
Тыңлаушы қулақ салмасын.

* * *

Қыянатшының көзи қыйықта,
Зыяратшының көзи шыйықта.
Қасқырдың сырын билмедим,

Жолбарыстың күши ыйықта,
Аударыспақ ойнасаң,
Аздың жаны қалмайды.
Бөрик алыспақ ойнасаң.
Таздың жаны қалмайды.

* * *

Жақсы көреді деп бара берме,
Береді деп ала берме.
Ақырында еске алмайды,
Шақырған жерден қала берме.
Ақкөкирек болып аңқылдай берме,
Мақтаншақ болып шаңқылдай берме.
Көпшиликтен тыс жерсен,
Орынсыз жерде паңқылдай берме.
Мен зорман деп қаңқылдай берме,
Өзің сөйлеп заңқылдай берме,
Жигитликке жараспайды,
Әйтеуір сөзге тоңқылдай берме.
Жақсы жигиттің белгиси,
Келген қонағына тақ турады.
Жаман жигиттің белгиси,
Мен зорман деп лап урады.

* * *

Ағаш кесең узын кес,
Узайтыу қыйын болар,
Темир кесең қысқа кес,
Бир керекли буйым болар.
Кийим пиішең узын пиіш,
Болар сениң қәлеуің.
Сууын баплап қуймасаң,
Шәуле болар палауың.
Тонды кесең тулып болмас,
Тулыпты кесең мүлик болмас.

* * *

Шөпти гия дейдилер,
Басында дәнеси болса.
Хожаны хожа дейдилер,
Дасгүрханда асы болса.
Қызларды қыз дейдилер,

Зулыпы, қыйқаш қашы болса.
Дананы дана дейдилер,
Данышпан басы болса.
Туұрыны туұры дейдилер,
Сөзиниң ырасы болса.
Көп жасаған дейдилер,
Теберик жасы болса.

* * *

Уллы истиң басына,
Жақсы келер қасына.
Келген дәулет мол бахыт,
Қарамас ғарры-жасына.
Садық жолдас-тырысың,
Тил тийгизбес досына.
Айырымлар жалған дос болып,
Серик болар асыңа.
Дәулетиң қайтқан күниңде,
Жоламайды қасына.
Хәмме саған ағайын,
Дәулет конса басыңа.
Бахтың жүрген күнлерде,
Яр-достыңның кеулин бақ,
Ең жақсысын сайлап тап.
Жақсы достың болмаса,
Ер жигиттиң басынан,
Бахты тайған күнлерде,
Сабан тығар постына.

* * *

Нар жыламай нәйлесин,
Нарша озып өткен соң.
Ер жыламай нәйлесин,
Өмири зая өткен соң.
Қыз жыламай нәйлесин,
Жат еллерге кеткен соң.
Батыр жыламай нәйлесин,
Сауыттан садақ өткен соң.
Тулпар жыламай нәйлесин,
Арбашы ябы өткен соң.
Бий жыламай нәйлесин,
Ели өсек еткен соң.
Хан жыламай нәйлесин,
Басынан дәулет кеткен соң.

* * *

Иззет пенен мийманды күт,
Зайыбыңды жаман деме.
Ҳаялыңа гийне қылып,
Бар иззетим тамам деме.
Текте мениң жетеди ғой,
Үй ишине шамам деме.
Баска менен не исим бар,
Бала-шағам аман деме.
Тек өзінди дана есаплап,
Өзгелерди сабан деме.
Жалғыз өзің жақсы болып,
Басқаларды жаман деме.

* * *

Көргенли жерден қыз алсаң,
Кеулинде Ҳасла кир қалмас.
Турмысты беккем дүзе алсаң,
Ордаңды Ҳеш ким буза алмас.
Ашыу деген зор душпан,
Кеулин Ҳасла сезе алмас.
Дос дегениң кең сарай,
Ҳеш ким оннан беже алмас.
Бир сындырған кеуилди,
Ҳеш ким қәйтип дүзе алмас.
Дәулет деген зор теңиз,
Онда Ҳәмме жүзе алмас.
Жақсы достың дәулетин,
Ҳеш уақыт сеннен беже алмас.

* * *

Атасы жаман қандайды,
Қамақтағы малдайды.
Енеси жаман қандайды,
Дәрьяға салған салдайды.
Жақсы менен дос болсаң,
Басыңа күнлер туғанда,
Достым деп жылап барғанда,
Жақсы сөзин бир айтып,
Қапа кеулин хошлайды.
Жаман менен дос болсаң,
Басыңа сауда түскенде,
Достым деп жылап барғанда,
„Зәлели тийер маған“ деп,
Өзиниң басын қорғайды.

* * *

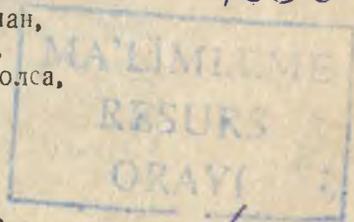
Көлик алсаң түйени ал,
Қарқар тууған жәниұар.
Қыяға көшсең мунайтпас,
Сауын алсаң бийени ал.
Суусар тууған жәниұар,
Сууық күни суу алмас.
Ҳаял алсаң арыұды ал,
Қап қолдасқан қарыұды ал,
Узаққа сапар еткенде,
Келместей жерге кеткенде,
Қара шашы жайыұлы,
Жылап қалса кейнинде.
Жақсы болса алғаның,
Бала-шағаң хор болмас.
Жаман болса алғаның,
Бир бәлеге қалғаның.

* * *

Еки жақсы бас қосса,
Қыл өтпейди арадан.
Еки жаман бас қосса,
Күнде жәнжел, күнде дау,
Қол кетпейди жағадан.
Мурап пенен дос болсан,
Суу ишерсең аяқтан,
Жәнжелкеш пенен дос болсан,
Басың кетпес таяқтан.
Алым менен дос болсан,
Кеулинде болар жубаныш,
Залым менен дос болсан,
Кеулинде болар былғаныс.
Ийт асырасаң сыртланнан,
Қойды бермес қорадан,
Бәдхасыл жигит бий болса,
Аузы кетпес парадан,

* * *

Патша болсаң қаранлар,
Рашид пенен Арунға.
Бай болсаңлар қаранлар,
Қайырсыз өткен Қарунға.

227180

Көрип жолдас болмаңлар,
Рейимсиз залымға.
Қул болсаңлар қараңлар.
Еркін өскен Аязға.
Алым болсаң қараңлар,
Афлатун жазған баязға.
Жақсылық исле дүньяға,
Алғыслар келер гүмансыз.
Залым болса кимде-ким,
Болар екен иймансыз.

* * *

Байды қалый деменлер,
Сорап барған адамның,
Қайтарып қолын қақпаса.
Бийди қалый деменлер,
Жауға шапқан батырға,
Жаман атақ тақпаса,
Ерди қалый деменлар,
Ерлик ислер ұағында,
Жер таянып жатпаса.
Шешенди қалый деменлер,
Сөз жарысар ұағында.
Сөйлеуге тили келиспей,
Қызыл тилин тартпаса.
Бедеуди қалый деменлер,
Енди жеттим дегенде,
Шалғаяқлап—жатпаса.

* * *

Ала қайыс ат минсе,
Қыдырыспаның белгиси.
Туұры келип дәпинсе,
Жулыспаның белгиси.
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Пухараның белгиси.
Жипек шапан сәлле бас,
Уламаның белгиси.
Алмас қылыш әреби ат,
Батырлықтың белгиси.
Күлимсиреп қараған,
Татыулықтың белгиси.

* * *
Шешенликтен пайда жоқ,
Айтар сөзи болмаса.
Патшалықтан пайда жоқ,
Әдил көзи болмаса.
Көп жанбырдан пайда жоқ,
Жерге көги болмаса.
Мол жантақтан пайда жоқ,
Малға сөги болмаса.
Көп халықтан пайда жоқ,
Ишинде беги болмаса.
Батырлықтан пайда жоқ,
Душпанға кеги болмаса.
Көп сөзден де пайда жоқ,
Соңында шеги болмаса.

* * *
Бекире ойнар ақ дәрья,
Журт жыйналып бөгесе,
Ағысынан тоқтамас.
Жақсы менен дос болсан,
Сыртыңнан жүрип датламас.
Қыяметлик дос болған,
Қатар-қурбы жоралар,
Ишинде сумлық сақламас.
Елин сүйген ҳәр адам,
Ҳәммесине бирдей боп,
Ағайинди жақламас.
Боласынлы жигитлер,
Көрсетип жипек минезин,
Ҳеш биреўди боқламас.
Мәрт адамлар мәрг болар,
Қәгесин алып мойнына,
Ҳеш уақыт өзін ақламас,
Баяғыда сен заңғар,
Кеуилиме тийдиң деп,
Ҳеш бир гийне сақламас.

* * *
Тәп бергенде тай озар,
Табаны қызса ат озар.
Ханлар қалып бий озар,

Сарайлар қалып үй озар.
Ирети келген уағында,
Кемелер қалып сал озар.
Шыңлап өскен байтеректин,
Шақасын кескен гезинде,
Қыйсайып өскен тал озар.

* * *

Әуел бастан ай жүрер,
Ай соңынан күн жүрер.
Күн кейнинен халайық,
Асқар-асқар тау жүрер.
Ол таулардың соңынан,
Дәрья толы суу жүрер.
Сол дәрьяны жағалап,
Тәңри берген бай жүрер.
Ол байларды жағалап,
Қыста көлик болар деп,
Жазда сауын болар деп,
Жарлы пақыр сол жүрер.

* * *

Белдеуде бедеу көринсе,
Бардың үйи деседн.
Қапталда нары көринсе,
Зордың үйи деседи.
Оң жақта отау көринсе,
Улдың үйи деседи.
Шеп жақта отау көринсе,
Қыздың үйи деседи.
Жарты ылашық көринсе,
Ексе егин питпеген,
Мийнети бастан кетпеген,
Жазлай тапқан табысы,
Қыс азыққа жетпеген,
Ийнине тартқан шапаны,
Дизесине жетпеген,
Сордың үйи деседи.

* * *

Қаршыға қустың баласы,
Қайыңда болар уясы.
Қайыңның басын жел қақса,

Қайғыда болар анасы.
Жылқышы қустың баласы,
Жылғада болар уясы.
Жылғаның түбин суу алса,
Жууырып шығар анасы.
Ийтелги қустың баласы,
Шетенде болар уясы.
Шетен түбин жар қақса,
Қайғырмаймекен анасы.
Жапалақ қустың баласы,
Жапада болар уясы.
Жар жағалай сел жауса,
Пәрмана болар анасы.
Адамзаттың мийуасы,
Шийде болар уясы.
Ший түбине от түссе,
Пәрмана болар анасы.

* * *

Ат аяғы тиймеген,
Ақ қайырша сууда бар.
Лашын сунқар илмеген,
Пәри пүтин қууда бар.
Алмасқа бермес ара бар.
Ханға бермес қара бар,
Бийге бермес төре бар,
Нарға бермес мая бар,
Атқа бермес ғунан бар,
Кызға бермес жауан бар.

* * *

Шағала келмей жаз болмас,
Шағына келмей ер толмас.
Шаппасаң бедеу сыналмас,
Ойлаңбай сөзлер айтылмас,
Әзелги душпан ел болмас,
Етекте кессең жең болмас.
Бәхәр болмай жауын болмас,
Ийт түйнектен қауын болмас.
Жақсы болса иниси,
Ағаның кеудин қалдырмас.
Мына гәпиң болмас деп,
Жумсағаннан бас тарпас.

Душпаңға сырын алдырмас.
Жақсы болса ағасы,
Бийжағдай жерге жумсамас.
Жақсы адамда кек болмас,
Жаман адам тек болмас.
Өзи жаман болғанды,
Сирә жақсы деп болмас.
Аңлысқан ел, ел болмас,
Жақсыны жаман деп болмас,
Ешек пенен бир турса,
Бедеу тулпар отламас.
Алғыс алған арымас,
Ғарғыс алған жарымас.
Накыл деген уллы сөз,
Унамаса халыққа,
Аузында ҳеш ким сақламас.
Желбир-желбир жел есип,
Жел шууаққа жете алмас.
Ғуббалаған көк тарлан,
Жетпей түлки ала алмас.
Жезбезектен оқ тийсе,
Жер таянбай жүре алмас.
Өтириктен сөз болмас,
Ғөне көрпе пахтасы,
Мың қайтарып сабай бер.
Ғеш уақта да бөз болмас,
Сәуир болмай жаз болмас,
Көли болмай ғаз болмас.
Жақсы менен жаманның,
Парқын билсең тең болмас.

*

Түймедей басың болмаса,
Сәүкеле салмақ не пайда.
Қолаң шашың болмаса,
Шашпау тақпақ не пайда.
Ақ билегиң болмаса,
Алты жерден қас қойған,
Билезик салмақ не пайда.
Ғеш ким көзге илмесе,
Ағалықтан пайда жоқ,
Сөз мәниси болмаса,
Даналықтан пайда жоқ.
Тәселлесин бермесе,

Басшылықтан пайда жоқ,
Ағаның тилин алмаса,
Косшылықтан пайда жоқ.
Кейнинде сөзи қалмаса,
Шешенликтен пайда жоқ.
Елдің арын алмаса,
Көсемликтен пайда жоқ.
Жомартлығы болмаса,
Сакыйлықтан пайда жоқ,
Арада жәнжел орнаса,
Жақынлықтан пайда жоқ.

* * *

Ийтелги кус мақтанса,
Ийтсиз қоян алдым дер.
Батыр жигит мақтанса,
Жау алдына бардым дер,
Дарья болып тастым дер.
Барын тарпа бастым дер,
Тууды үстине шаныштым дер.
Саркәрдасын сулайтып,
Басшысын дарға астым дер.
Ләшкерлери көп екер,
Мен араны аштым дер.
Есер жигит мақтанса,
Мерекеге бардым дер,
Төбелести салдым дер.
Келтек пенен керилип,
Журттың басын жардым дер.
Менмен деген жигиттің,
Жағасынан алдым дер,
Сонша муштың ишинде,
Бир теңселип қалдым дер.

* * *

Билегимде күшим бар,
Батырман деп мақтанба.
Соның ушын арқайын,
Жатырман деп мақтанба,
Бахит қонып басыма,
Үлкейдим деп мақтанба,
Дүнья жыйып үйіме,
Көркейдим деп мақтанба.

Ауыстырып дүньяңды,
Қойғанына мақтанба.
Қыдырып барып қонсыңа,
Тойғанына мақтанба.
Телек толы үйімде,
Дәнім бар деп мақтанба.
Кийім пүтин ийнімде,
Сәнім бар деп мақтанба.
Гүуа қылып қасанды,
Шайықпан деп мақтанба.
Мойнымдағы ғұнамнан,
Айықпан деп мақтанба.
Бир көрпени жаңалап,
Көркейдим деп мақтанба.
Қырқағары гөш байлап,
Қампайдым деп мақтанба.
Көп мақтанған болмайды,
Сөздің ырасын айтқанда,
Не қылады, халайық,
Мақтаншақ тилин тартқанда.

* *
* *

Үзиксиз деп үйден түңилме,
Билимсиз деп ерден түңилме.
Шамалсыз күни керек болады,
Шалқыйды деп шийден түңилме,
Хауыты жоқ деп түйеден түңилме.
Сүти жоқ деп бийеден түңилме,
Қазансыз күнің өтпейди,
Жуғады деп күйеден түңилме.
Дәни жоқ деп қаптан түңилме
Сууы жоқ деп жаптан түңилме.
Өнимсиз деп жерден түңилме,
Қайырсыз деп ерден түңилме,
Билимсиз деп бастан түңилме,
Керексиз деп тастан түңилме.
Ер жеткенде ес енеди,
Шалағай деп жастан түңилме.

* *
* *

Арғымақ арып қалды деп,
Тай ғуанға бермеңиз,
Атаның улы жарлы деп,

Қатардан кем көрмеңиз.
Жал куйрық тез питер деп,
Ябыдан айғыр қоймаңыз.
Ябыдан айғыр қойсаңыз,
Жаман аттын нәсилинен,
Жауға минер ат туұмас.
Жарлылыққа септи деп,
Байдың қызын алмаңыз.
Ел басына күн туұса,
Сондай байдың қызынан,
Жауға шабар ул туұмас.

* * *

Ай не болар күннен соң,
Күн не болар айдан соң.
Аллаңгөр көзлі ақ шортан,
Ол не болар анасы,—
Айдың шалқар көлден соң.
Қара лашын жәниұар,
Жемине хәуес етерме,
Едилден көк шөплеген,
Ғазлар менен куұдан соң.
Бийдайық қус жәниұар,
Шырылдап көкке шыға алмас,
Шетке питип қайтылған,
Еки қыяқ нуұдан соң.
Көк орай питкен қалың шөп,
Байлардың ийти отлаған,
Жайылып кеткен малдан соң.
Бай үйинен той тарқар,
Оң жақтағы отырған,
Еки теңлес қыздан соң.
Төркининен келген бай қызы,
Тиркемеге тана таппас,
Айыры туяқ малдан соң.
Мақтаншақлық жараспас,
Басыңнан дәулет тайған соң.
Батыршылық жараспас,
Арғымақ ат өлген соң.
Минәри бәлент көк сарай,
Дүмпешек болар бузған соң.
Қубылып турған бәйшешек,
Қуұрайлар болар солған соң.
Ханлар кийген қамқа тон,

Шүберек болар тозған соң,
Атағы шыққан арыулар,
Кемпир болар кем ийек,
Дәураны өтип қалған соң.

* * *

Батырман деп ким айтпас.
Арғы ауылдың тусына,
Арсыз душпан келгенде,
Бармаға нәмәрт шыдамас.
Шешенмен деп ким айтпас,
Шешенлерге қосылып,
Шешилмес дау айтқанда,
Айтысып дау шеше алмас,
Арыуман деп ким айтпас.
Арыуларды көргенде.
Бетке бағып тура алмас.

* * *

Елпең-елпен жууырған,
Ебелек отлап семирген.
Шалғайдан шауып, төсте озған.
Ел гүзеткен ерлердің,
Аттан абзал малы боларма.
Баска кийсен бас көркі,
Батырға саулат жас көркі,
Дуушарласқан күнлерде,
Душпан көзін қыздырған,
Ерлердің дуулығасынан,
Гөззал кийим боларма.

* * *

Шаңлақ болмай шаң болмас,
Шағала болмай көл болмас.
Шешен болмай бий болмас.
Шағына келмей ер толмас.
Шағламай жүйрик жууырмас.
Шағламай жүйрик жууырса,
Қардан салған қаланы да буза алмас,
Қыс күнінде жаз болмас,
Жалғыз сөйлеп мәс болмас.
Қартайғанда жас болмас.

Ноқтасыз асау туттырмас.
Бурылмай арыу өптирмес,
Дүнья излеген жигитке,
Мийнетсиз дүнья туттырмас.
Сауын алсаң бийе ал,
Тар күниңди тарайтпас,
Көлик алсаң түйе ал.
Ауыр жүк артсаң муңайтпас.
Қатын алсаң арыу ал,
Дүньядан өткен күниңде,
Балалы ғаздай байпаңлап,
Балларыңды жылатпас.

* * *

Таудан кашқан боз коян,
Таз түлкіге жолығар,
Турымтай торға жолығар.
Менсинбеген ағалар,
Өзинен зорға жолығар.
Батырлар жауға жолығар,
Шешенлер дауға жолығар.
Ший сығалап қараған,
Дәстелеп шашын тараған,
Байдың қызы қара көз,
Бир жаманға жолығар.

* * *

Ақ семсерім тотықса,
Қараусыздан көремен.
Етек тозбай жең тозса,
Жарлылықтан көремен.
Жағама душпан жармасса,
Ғаррылықтан көремен,
Жаман тууған ини-ул,
Азапты соннан көремен,
Қызыл ийзен көк жуусан,
Мал отламай жыйылмас.
Омырау жарып оқ тийсе,
Қан бурқырап тыйылмас.
Қатырма көйлек қан болса,
Сығып жууар қарындас.
Басыңа қыйын ис түссе,

Сүйеу болар аталас.
Аталастан неси кем,
Бирге жүрген жан жолдас.

* * *

Ата-ана сенде бир мин бар:
Алты улды тең көрмес.
Алғаным сенде бир мин бар:
Алты ай дүзде жүрсем де,
Атымды айтып жоқламас.
Арғымақ сенде бир мин бар:
Қашсам жаудан қутқармас.
Ақ сауыт сенде бир мин бар:
Әжел келсе тоқтамас.
Қара жер сенде бир мин бар:
Қатты уйықлаған батырды,
Ақырын шайқап оятпас.
Ата-анам, сеннен несин көрейин,
Алты улдың бири жаман,
Бири жақсы болған соң.
Алғаным сеннен несин көрейин,
Алты ай дүзде жүрген соң.
Арғымақ сеннен несин көрейин,
Жаманлар жайдақ минген соң.
Ақ сауыт сеннен несин көрейин,
Алладан әжел келген соң.
Қара жер сеннен несин көрейин,
Аллалата бендесине,
Татлы уйқысын берген соң.

* * *

Елпең-елпең жууырған,
Ебелек отлап семирген,
Ерлер минген Елшең боз,
Ескейме болар алды оның,
Ашық болар арты оның,
Қысқа болар бели оның.
Ерлер қушқан арыудың,
Қубағай болар мурны оның,
Қолаң болар шашы оның,
Қәлемнен қыйған болар қасы оның.
Яры келсе қушыұға,
Салқын-сая бостандай,
Рәхәт болар қойны оның.

* * *

Желе-желе жууырған,
Арғымақ аттан ер қалар,
Ишпес, киймес байлардан,
Кора толы мал қалар.
Аш бөринің баласы,
Алты болар, бес болар,
Абаданы бир болар.
Абаданы жығылса,
Бассыз қалған аламан.
Аш бөридей улысып,
Изи айланып көр болар.

“ ”

Қарағай басы қарт орман,
Қара орманнан не пайда.
Атлығып арқар қашқанда
Атлығып қашқан арқарды.
Артынан қууып қуусырып,
Қайтарып топқа қоспаса,
Арғымақ аттан не пайда.
Енлик қашқан төбеге,
Ертлеп атын шаппаса,
Ел шетине жау келсе,
Ели излеп таппаса,
Ерлигин ели көрмесе,
Суу үстінде шөллесе,
Ер жигиттен не пайда.

* * *

Қара қус қонар терекке,
Қанатын жайып ерекке.
Көп қызлардың ишинде,
Боз қулындай сары қыз.
Қайғы салды ау жүрекке.
Қара қус қайда барасан?
Қанатынды талдырып?
Сары қыз қайда барасан,
Жигитиңди қалдырып.
Ай қараңғы, күн булт,

Ақтан¹ түссе табылма?
Яр бетінде бир мин бар,
Сабынлап жуўсаң ағармас.
Сары қызды сағынып,
Сығаласам айнадан,
Геуиши тур өзи жоқ.

* * *

Бултлы күни ай туўмас,
Ағарған сақал қараймас.
Бүкирейген бел дүзелмес.
Маймақ дойнақ жууырмас.
Тауда болар тарғыл тас,
Тарықсаң көзден шығар жас.
Қыйналғанда қамығып,
Сүйеу болар қарындас.
Қарындасың өлди деп,
Сай сүйегің қалды деп.
Қанжығаға қанлы көйлек байланып,
Қайтып келди көк дөнени айланып,
Желкемде мениң жети бас,
Желкемди кесип кетти қарындас.
Мойнымда мениң мойын тас,
Мойнымды кесип кетти қарындас.

* * *

Лашын қус минсе қәхәрге,
Ғауадан ғазлар уша алмас.
Батырлар минсе қәхәрге,
Аяұлы жанын аямас.
Жылқы ҳайуан баласы,
Қыядан кешиу сорамас.
Қара нардың ботасы,
Жүк ауырын тыңламас.
Қас батырдың баласы,
Жауға шапқан уағында,
Өлемен деп ойламас,
Жақсы адамның баласы,
Кеулинде кек сақламас.

¹ақтан-моншақтың бир түри

* * *
Ерлик пенен елжиреп,
Батыр тууған ер өсер.
Анаға қарай қыз өсер,
Атаға қарай ул өсер.
Арғымақ болса жалы өсер,
Сууы болса тал өсер.
Батыр елдің даңқы өсер,
Маймақ елдің малы өсер.
Қорқақ елдің жаны өсер.

* * *
Минген атың бос қалса,
Минбеге ер табылар.
Кийген тоның бос қалса,
Киймеге ер табылар.
Еплеп жүрип күнелтсең,
Жүрмеге ел табылар.
Маңлайыңды терлетсең,
Екпеге жер табылар.
Батыр болсаң бир бөлек,
Хәмме саған бағынар .
Жел жетпести әкеліп,
Жетегиме минейін.
Ақ семсерди әкеліп,
Аш беліме илейін,
Ақ сауытты әкеліп.
Жалаңаш етке кийейін,
Кәпестеги қырғыйдай,
Қылсын болып жүргенше,
Қарсы келген жаулардың,
Бир шетинен тийейін.

* * *
Жууырып кирдим тахта үйге,
Сырғамды илдим бир шүйге,
Отыра беріп қағындым,
Жан анамды сағындым.
Тахталы үй тарма екен,
Тартылып шыққан айма екен,
Теңімди тауып бермеген,
Әкемде ақыл барма екен.

Тас түймем бауы гөкпели.
Мен әкеме өкпели...
Өкпели болмай кәйтейин,
Бир жыл турсам көппеди.
Басымды жуудым бал менен,
Белимди буудым тал менен,
Кызыл гүлдей қыз едим,
Алдап алды мал менен
Суу ишинде сүлик бар,
Шунатай сыймас жүзик бар.
Сен жаманға мен келдим,
Көз алдымда күйик бар.

* * *

Сауысқанның баласы,
Ағынан көпдур қарасы.
Жигит сөйлеп қыз күлсе,
Шашынан көпдур жаласы.
Ағала тауда кийик бар,
Ақ боз атқа минип бар,
Онда кеткен кеш қайтар,
Ақ буғақтан сүйип бар.
Ағала тауда кийиксең,
Ақ боз аттан бийик ең.
Наз етип келип ойнасаң,
Көз алдымда күйиксең.

* * *

Қумға питкен куба тал,
Отқа салса жанбайды.
Шөллеп келген жылқы хайуан,
Шелеклеп берсең қанбайды.
Әкелши, жеңге қурықты,
Сол асауға салайын,
Иңкәрим күтип тұрыпты,
Бетинен сүйип алайын.

* * *

Сүймеймен деп сүйдирдің,
Сүйемен деп күйдирдің,
Алма берип тислеттің,
Ерте келип кеш кеттің.
Еки көзиң ала еди,

Еки көзүн қара еди.
„Сени алмасам өлемен“ деп,
Айтқан сөзи бар еди.
Сүймес болсаң сүймеймен,
Сүйер болсаң сүйемен.
Сеннен басқа қапылардай,
Неге сонша күйемен?
Ашықлық мәнисин билмес.
Жигитте не ақыл бар.
„Ат айланып қазығын,
Табар“ деген нақыл бар.
Ақыры бир күн билерсен,
Ақыры бир күн сүйерсен,
Сүймесенде өкпем жок,
Көрген жерде күйерсен.

* * *

Ақ желқомды жел баслар,
Ала серке жол баслар.
Әдил төре ел баслар,
Батыр жигит жол баслар,
Шешен адам сөз баслар.
Дийхан болсаң дән жыйна,
Шопан болсаң мал жыйна,
Балықшы болсаң сал жыйна.
Қус жыйнасаң бүркит жый,
Қыс тоынды түлки етер.
Жаман менен дос болсаң
Күнлердің күни болғанда,
Дуйым журтқа күлки етер.

* * *

Гүлдир-гүлдир киснетип
Гүреңди минер күн қайда.
Гүдериден бау тағып,
Қамқа тон кийер күн қайда?
Төбеге орда орнатып,
Белдеуге бийе байлатып,
Төрткүлден ошақ ойғызып,
Төбел бийе сойғызып,
Қартбуғадай бийлерден,
Кеңес сорар күн қайда?
Қулама тауға қол салып,
Садақтың оғын мол салып,

Түркистанның шөлинен,
Төтелеп жүрип жол салып,
Майданда дабыл қақтырып,
Ерлердин жолын аштырып,
Әдилсиз ол қалмақтың,
Ләшкерин шауып бастырып,
Түйедеги наршасын,
Әлпешлеген ханшасын,
Ат алдына бастырып,
Халқымыз ушын қан көшип,
Кеулимизди тастырып,
Айдалып кеткен халқымды,
Өз алдына ел қылсам.
Уллы тауды жайлатсам,
Қатар қулын байлатсам,
Мүсәпир болған халқыма,
Уллы тойды тойлатсам,
Жау қолында құл болған,
Қыз-жигитти ойнатсам.
Деген уллы тилегим,
Ойымда мениң бар еди.

* * *

Алмастан арнап пуу берип,
Ақ сауыт соқса зергерим.
Қара таудың үстинен,
Кийикти атса мергеним.
Үстіндеги жүклерин,
Ыңыранып тартса ингеним.
Ырысқы болмай душпанға,
Бир жадырап күлгеним.
Көгалай көклем болғанда,
Дауысы бар азаңдай,
Желінлери қазандай,
Мүйизлери бағандай,
Сыйырым шықса сыйпаңлап,
Ешким шыкса қыйпаңлап.
Бул дүньяда досларым,
Мениң тири болғаным.

* * *

Байдың қудай атқаны,
Дәулетине мәс болар.

Ханның кудай атқаны,
Қоңсысы менен қас болар.
Ғарының кудай атқаны,
Аңлығаны ас болар,
Ердің кудай атқаны,
Жау келгенде жатқаны.
Бийдің кудай атқаны,
Ели-халқын сатқаны.
Күннің кудай атқаны,
Жүзін думан басқаны.
Аттың кудай атқаны,
Төрт аяқлап жатқаны.

* * *

Тауға питкен қайыңның,
Тербелер басы жел тийсе.
Тоғайда питкен көк шөплер,
Ырғалысар күн тийсе.
Қайшы қулақ әреби ат,
Семирмес етке ер тийсе.
Етиги менен суу кешер,
Ер қолынан мал кетсе.
Арбадан үркіп жаман ат,
Ер салдырмас жал питсе.
Қайыры болмас хеш кимге,
Бийдәулетке мал питсе.
Тәңиріден сорап алған балларың,
Тил қайтарар ер жетсе.
Ажары болмас арыудың,
Еки онбес жас өтсе.

* * *

Мен, мен едим, мен едим,
Жаслығымда ер едим,
Қатарымда нар едим,
Көп кенесте бар едим.
Шабыуыл салса шаршамас,
Шыны тулпар мен едим.
Тутпай кеулим тарқамас,
Алғыр сунқар мен едим.
Суу шашырап жел тиймес,
Қара кеме мен едим,
Полатыннан кем емес,
Шымыры дене мен едим.

* * *
Басын самал шалғаны,
Асқар таудың өлгени,
Аса алмай таудан қалғаны,
Ақша булттың өлгени.
Еңкейіп барып батқаны,
Ай менен күннің өлгени.
Сиресіп муз боп қатқаны,
Айдын көлдің өлгени,
Қар астында қалғаны,
Қара жердің өлгени.
Жау қолында қалғаны,
Батыр ердің өлгени.
Басын қырау шалғаны,
Ешкімердің өлгени.

* * *

Арғымақ атта сән болмас,
Қыйылған қайшы қулақсыз.
Азаматта сән болмас,
Арты болса туяқсыз.
Айдын көлде сән болмас.
Жағасы болса турақсыз,
Асқар тауда сән болмас,
Бауыры болса булақсыз,
Ақ кийикте сән болмас,
Изи болса ылақсыз.
Дәрьяларда сән болмас,
Аяғы болса турақсыз.

* * *

Жеткіншектен айрылса,
Жер таянбай тура алмас.
Жез қанаты қайрылса,
Лашын тырна иле алмас.
Ер жолынан адасса,
Не болғанын биле алмас.
Тауда жүрген ақ марал,
Таяман деп ойласа,
Табанлап басар қыядан,
Еки даукес дауласса,
Әдил кеңес береди,
Ақылы жүйрик бий адам.

Қалыңда жүрген қасқалдақ,
Қара қусқа жем болар.
Өртенсе көлдің қопасы,
Қайырда жүрген балықлар,
Шағала қусқа жем болар.
Жайлауда жүрген қасқырлар,
Бирин-бири күтеди,
Узап кетсе арасы.
Әруана түйе гүңиренер,
Бауырында өлсе баласы.
Питпес сөздің жарасы,
Атадан қалған ақ сауыт,
Шығыршығы ширисе,
Жегдедей болмас панасы.
Жеткіншек жигит ат салса,
Иним жолда қалма деп,
Бахтыңды ашсын алла деп,
Қайырқом болар ағасы.
Дәрьяның сууы азаймас,
Нәупир болса сағасы.

Еки жақсы дос болса,
Бирин-бири қыя алмас.
Еки жаман дос болса,
Бир ауылға сыя алмас.
Қас жаманға мал питсе,
Еби менен жыйдым дер.
Мәнгирсекке ет питсе,
Шалаңға зордан сыйдым дер.
Қас жаманнан ул туұса,
Қатарымнан оздым дер.
Есерсоқ жигит мақтанса,
Қорғаншаны буздым дер.
Дүнья деген сары алтын,
Кәммени де алдаған.
Қабаты қалың қара жер,
Талай ерди жалмаған.
Нәупир болып ағасаң,
Жаслық өмир суу болар,
Телмиресең хәр кимге,
Қартайған өмир уу болар.
Жас кийими гүл болар,
Ғарры кийими тул болар.

Жаўга шапқан уранлап,
Батырлықтың белгиси.
Қос билегин сыбанған,
Палауанлықтың белгиси.
Сөз маржанын шығарған,
Шешенликтің белгиси.
Бәйгиде алға шыға алған,
Жүйрикліктің белгиси.
Бедеу миніп туу алған,
Жигитліктің белгиси,
Көріп шықсаң қумардан,
Сулыұлықтың белгиси.
Көңілдің хошы келмеген,
Ғаррылықтың белгиси.
Жанын қыйнап, өлмеген,
Жарлылықтың белгиси.
Өзин-өзи сезбеген,
Жалғызлықтың белгиси.
Өнери алға өрлеген,
Алымлықтың белгиси.
Халықтың ғамын гөзлеген,
Сақыйлықтың белгиси.
Тентекті жыйнап жөнлеген,
Хәкімліктің белгиси.
Халықтың кеулин көрмеген,
Қаттылықтың белгиси.
Кәуімге басы енбеген,
Жаманлықтың белгиси.
Аяғын басып жүрмеген,
Төреликтің белгиси.
Көргенлер аңсап шөллеген,
Сулыұлықтың белгиси.

* * *

Туяғы пүтин тулпар жоқ,
Қанаты пүтин сунқар жоқ.
Гей бенде де ини жоқ,
Инисіз жанның күни жоқ.
Гей биреуде аға жоқ,
Ағасыз жанда жаға жоқ.
Гейбиреуде бала жоқ,
Бийперзентке шара жоқ.

Ашыу деген көк теңиз,
Синесен де кетесен.
Тәуекел деген бир қайық,
Минесен де өтесен.

* * *

Бир дегенде не жаман,
Билимсиз өскен ул жаман,
Еки дегенде не жаман,
Елеусиз келген жау жаман,
Үш дегенде не жаман,
Үшкүлсиз пишкен тон жаман,
Төрт дегенде не жаман,
Төресин бузған бий жаман.
Бес дегенде не жаман,
Бийдәулет болған сол жаман.
Алты дегенде не жаман,
Атлан, атлан дегенде,
Минерине аты жоқ,
Кийерине заты жоқ.
Пияда қалған сол жаман.
Жетиленши не жаман,
Жеттим-жеттим дегенде,
Жетқиңшектен айрылып,
Жез қанаттан қайрылып,
Жете алмай қалған сол жаман.
Сәккизленши не жаман,
Сергиздан болған сол жаман.
Токқызланшы не жаман,
Токқыз кабат торқа тон.
Тоздырмай кетсең сол жаман.
Онланшыда не жаман,
Оймақ ауыз, қыйғаш қас,
Бир перзенттиң жоғынан,
Зарланып өткен сол жаман.

* * *

Келеплеген жипектей,
Кекили сулыу жәниұар.
Базардағы мақпалдай,
Секили сулыу жәниұар.
Ойға тиккен отаудай,
Сауыры сулыу жәниұар.

Молла қыйған қәлемдей,
Кулағы сулыў жәниўар.
Жез нағышлы ләгендей,
Туяғы сулыў жәниўар.
Таўда өскен көсиктей,
Аяғы сулыў жәниўар.
Батырлар кирген есиктей,
Омыраўлы сулыў жәниўар.
Көлден ушқан өрдектей,
Мойны сулыў жәниўар.
Айға шапшып киснеген,
Ойыны сулыў жәниўар.

* * *

Устаға барсаң сандал бар,
Сандалды көр де төсин көр.
Моллаға барсаң қәлем бар,
Қәлемди көр де қасын көр.
Шершиге барсаң ҳинжи бар,
Ҳинжини көр де тисин көр.
Таў үстинде булақ бар,
Булақты көр де көзин көр.
Таў үстинде гия бар,
Гияны көр де өзін көр.
Жер үстине қар жаўар,
Қарды көр де етин көр.
Қар үстине қан тамар,
Қанды көр де бетин көр.

* * *

Бул дүньяға шыққанда,
Сүйенериң қорғаның,
Жаўға шабар тарланың,
Есигиңниң айбағы,
Горуглыдай айбатлы,
Ата дәркар жигитке.
Сол атаға миясар,
Суў тилесең сут берген,
Сут тилесең пал берген,
Ана дәркар жигитке.
Сол анаға миясар,
Жел жағыңның паңасы,
Жаў жағыңның қаласы,

Асқар таудай айбатлы,
Аға дәркар жигитке.
Сол ағаға миясар,
Ұәм қанатың куйрығын,
Еки көзиннің раушаны,
Шаршаған жерде дем алмас,
Ини дәркар жигитке.
Сол иниге миясар,
Алыста болса барарың,
Жақында болса сорарың,
Көрмей болмас қарарың,
Қаналас тууған нашарың,
Сияли дәркар жигитке.
Сол сиялиге миясар,
Ақ маңлай бадам қабақлы,
Писте мурын додақлы,
Шашбаулары шашақлы,
Шанағы толған моншақлы,
Узын бойлы кең қушақлы,
Дәл бойына жарасқан,
Сәугил яр дәркар жигитке.
Сол сәугилге миясар,
Алсаң қолың талдырған,
Өпсең мийриң қандырған,
Мийман келсе күткендей,
Жууырып атын тутқандай,
Адамзаттың мийуасы,
Зүряд дәркар жигитке.

* * *

Ийт түйнектен қауын болмас,
Ийт бабалап сауын болмас,
Ешкинің жүни ау болмас,
Берик байлаған шешилмес,
Қашқан адам қутылмас,
Ойнаңызда күлициз,
Ойлаңызда билиңиз.
Бес күн дәуран сүриңиз.
Өлгеннен соң халайық,
Бундай дәуран табылмас,
Қасылдан тууған боз айғыр,
Қуып қулын шайнамас,
Бір ағарған сақалың,
Енди қайтып қараймас.

Караймасын соннан бил,
Қара қойдың терисин,
Сабынлап жуўсаң ағармас.
Қара ғунан териси,
Қайыс болар, көн болмас.
Үлгисиз тонлар пишилмес,
Үлгисиз тонлар пишилсе,
Бой боларда сын болмас.
Бауыры шубар Ала тау,
Қар боларда дән болмас,
Желлетпей думан арылмас,
Желсемей қулан басылмас,
Көп жылқыға суу тиймес,
Ауырыу адам ас сүймес,
Үйректің көбин ғаз сүймес.
Хәулеп бойдақ қыз сүймес,
Қас-кабағы тыртық деп,
Тонының жени жыртық деп,
Сол бойдаққа қыз тиймес.

* * *

Базы-базы баз күни,
Арыу туған келинлер,
Тоты қустай сыланып,
Аққустайын ыңыранып,
Отау тутар гүз күни.
Қымызлы үй, уллы үй,
Дуубазар дейди сол күни,
Қымызсыз үй, улсыз үй,
Қызғыны болмас жаз күни,
Қызғын түүе, ағалар,
Қуумазар дейди сол күни.
Бәлент тауда қар жаўса,
Қар жауғандай борамас.
Бедеу атқа оқ тийсе,
Ябыдай болып тууламас.
Жат жерлерде ер өлсе,
Ағайиндей сыйламас.

* * *

Қызың зәлеел келтиреді,
Толы журтқа даң болса,
Улың зәлеел келтиреді,

Жаслайынан паң болса,
Ағаң зәлел келтиреди,
Қоңсын менен жау болса,
Инің зәлел келтиреди,
Жүрген жери дау болса.
Балаң болса шоқ болсын.
Шоқ болмаса жоқ болсын,
Арлы жигит перзенти,
Жауға атылар оқ болсын.
Қайың деген ағаштың,
Ийилгени сынғаны,
Қызыл жүзлі жигиттің,
Қызарғаны өлгени.

* * *

Артқы айылдың батқанын,
Ийеси билмес ат билер.
Ағайынның азғанын,
Ағайын билмес жат билер.
Сенсең тонның ыссысын,
Жасы кайтқан қарт билер.
Шийрин-шийрин сөйлеуді,
Таңлайда тил келтирер.
Жигитке сыр бермеуді,
Қызларда наз келтирер.
Жүрек тарын сезиуді,
Кеуілде саз келтирер.
Сол сазлардың намасын,
Бес пәнжели қол келтирер.
Бир нәмәрттен базарға,
Аманат қоссаң егер сен,
Ким билип атыр буны деп,
Көбин жеп азын келтирер.
Алыстағы ауыр жүкті,
Қатардағы нар келтирер.

* * *

Пар-парияда паряда,
Жайын жатыр дәрьяда.
Пәтликтен айрылып,
Пайманасы толғансон,
Шегирдеги шекшийип,
Шортан оннан озған соң.

Жайын деген атағын,
Жая алмаса не пайда.
Қаршыға жатыр қыяда,
Қанатынан қайрылып,
Қыя алмаса не пайда,
Ийтелги жатыр уяда,
Тырнағынан майрылып,
Қус ушқанда қайрылып,
Иле алмаса не пайда.
Тулпар жатыр жырада,
Дойнағынан майрылып,
Төрт аяғы жайылып,
Жүре алмаса не пайда.

* * *

Арқаның куба жонында,
Арыслан ойнар шарқ урып.
Ели ушын тууған ер болса,
Тулпары турар талпынып,
Бир жаманға сөз айтсаң,
Есикти тебер жулқынып,
Жер айдасаң гүз айда,
Егиниң өсер кулпырып,
Атадан тууған шын тулпар,
Қосқа қоссаң тура алмас,
Қамытында булқынып,
Таудың үстин қар шалса,
Таудан аққан дәрьялар,
Ағар екен сарқырап.
Алтын-мыстан көп артық,
Қара көрим жерлерден,
Көринер екен жарқырап.
Жолбарыс ийттен көп артық,
Ауын алар болғанда,
Шабар екен арқырап.

“ ” “

Жабайы мақлуқ жайласа,
Жердин сәнин кетирер.
Аразласса ағайин,
Елдин сәнин кетирер.
Аразласса абысын,
Ауыл сәнин кетирер.

Аразласса батырлар,
Елдің сәнин кетирер.
Көк ала үйрек ушпаса,
Көлдің сәнин кетирер.
Жигит арыу қушпаса,
Ердің сәнин кетирер.
Еккен егин питпесе,
Жарлы сәнин кетирер.
Шекпени дизге жетпесе,
Ғарры сәнин кетирер.
Ушар көли болмаса,
Ғазлар сәнин кетирер.
Басыңда тақия болмаса,
Тазлар сәнин кетирер.

* * *

Ханның жақсы болмағы,
Қарашаның өзинен.
Үйдің жақсы болмағы,
Алашаның өзинен.
Шешеннің жақсы болмағы,
Дилуар айтқан сөзинен,
Лашынның зор болмағы,
Аңды көрер көзинен.
Арыудың сулыу болмағы,
Алмадай пискен жүзинен.
Батырдың зор болғаны,
Қайтпағаны изинен,
Алмастың зор болғаны.
Тис жемесе жүзинен.

* * *

Айналасы тақыр жер,
Алды батпақ деменіз.
Атадан тууған батыр ер,
Жауға қорқақ деменіз.
Жети қарын байлардың,
Дәулеті қайтпас деменіз.
Күн тууғанда ғунанға,
Жүкті артпас деменіз,
Ериншек тууған ер жигит,
Жау қуұсырып келгенде,
Үйінде жатпас деменіз.

Қыраулы күни болғанда,
Нәупир көлдің суулары,
Жарқырап қатпас деменіз.
Қансырап келген душпанын,
Қайыр қылар халыққа,
Мени атпас деменіз.
Жарлыны жарлы деменіз.
Ирети келген жерінде,
Шалшық суудан өте алмас,
Көлде жүзген кеменіз.
Жалғызды жалғыз деменіз.
Ирети келген жерінде.
Жалғыз адам мың болар.

* * *

Жигирма беске келгенде,
Саулаты келип бойынның,
Қызығы қалмас ойынның.
Арыу көрсең қылтылдап,
Гөззал қыздың алдында,
Жууас болып жылпылдап.
Қонсы үйге кирерсен,
Қатық сорап қыңқылдап,
Атасы көрип қоймаспа деп,
Қайта-қайта қылпылдап,
Женгесине жағынып,
Қайта-қайта жууқылдап.

* * *

Қызы ауылды көргенде,
Қыйпацлаған жигирма бес.
Өтирик айтып уу жалап,
Сыйпацлаған жигирма бес.
Арыу қызды көргенде,
Ауып қалған жигирма бес,
Қыз көрінсе көзине,
Қауып қалған жигирма бес.
Аралаған ауылды,
Саяк деген жигирма бес,
Әкесинен қызлардың,
Таяқ жеген жигирма бес.
Аралап жүрип ауылды,
Көп танылған жигирма бес,

Жеңгесине кызлардың,
Көп жалынған жигирма бес,
Ғажырланып түйекке,
Тана қосқан жигирма бес,
Урылардай қызлардың,
Алдын тосқан жигирма бес.
Қызды көрсе қыйпаңлап,
Кетер болған жигирма бес.
Ақылынан айрылып,
Есер болған жигирма бес.

* * *

Жетпис бес жасқа келгенде,
Жылыуы болмас қойынның,
Қызығы болмас ойынның,
Қарыуы болмас бойынның.
Жасайман деп саулықта,
Меннен қалған мийуа деп,
Жатып алып төсекте,
Көз тигерсең жәутенлеп,
Ақлық пенен шаулыққа.
Жаманлардан сөз алма,
Өзиннен көп жас қыз алма,
Ғаррылай қыз алғаның,
Көп бәлеге қалғаның,
Даңқы шықпас атыңның.
Ойнас тутар қатының,
Белиннен димар кеткенде,
Гәплериң хеш жақпас деп,
Аузынды жап қақпас деп,
Хәр сөзинди қақпалаған,
Сөзи болар салтының.
Қартайғанда қыз алсаң,
Қызың менен тетелес.
Ғаррыны қудай атты деп,
Күлки қылар көшелес.
Хаял алсаң қатар ал,
Жасы болсын өкшелес.
Жупласып өскен кемпириң,
Сен қартайған уағынла,
Сөзинди елеп екшемес.
Қартайып жаслай қыз алсаң,
Өлгениңде жыламас.

Таза жай менен гөне жай,
Екеуи теңдей куламас.

* * *

Онбес деген жасым-ай,
Көкте ойнаған ылақтай,
Жигирма деген жасым-ай,
Көлге питкен курактай.
Отыз деген жасым-ай,
Таудан аққан булақтай.
Кырк деген жасым-ай.
Байлаулы турған боз аттай.
Елиу деген жасым-ай,
Қайтып бир көшкен ел екен,
Алпыс деген жасым-ай,
Гүзги салқын жел екен.
Жетпис деген жасым-ай,
Булт қаплаған күн екен.
Сексен деген жасым-ай,
Караңғы болған түн екен.

* * *

Отыншы отын кесе алмас,
Ай балтасын қайрамай,
Сауашқа батыр атланбас,
Жау-жарағын сайламай,
Дийхан егин еге алмас,
Қос өгизин айдамай.
Сауыншы сауын сауалмас,
Бузауларын байламай.
Падашы малын баға алмас,
Кең даланы жайламай.
Кассап малын соя алмас,
Пышақларын қайрамай.
Бұлбил дәртін айта алмас,
Қәпесте турып сайрамай,
Ер жигит еркин өсе алмас,
Қатары менен ойнамай.
Үйлендим деп ойлама,
Жеке тойды тойламай.
Шалшық сууды жағалап,
Терең деме бойламай.
Қәрбір гәпиң есаплы,

Сөз айта өрме ойламай
Бакқан малың семирмес,
Отлак жерди жайламай,
Тозаңлы суудан ишпегил,
Куманда жаксы қайнамай,
Басшыман деп мактанба,
Ели-халкың сыйламай,
Батырман деп мактанба,
Белдеуге бедеу байламай.

ЕСИТТИРИУ

Жайылып атқан малларға,
Жаулар салар бүликти.
Тунжырап турған тауларға,
Селлер салар түртки.
Жайпалып турған жайларға,
Жаңбыр салар иритки
Жайлауда асау ғунанға,
Жылқышы салар қурықты.
Жалмауыз өгиз тап болса,
Жайпап кетер урықты.
Биймезгил самал тап болса,
Сындырады ууықты,
Шүкир етиң ағажан,
Алты бақан шаңарақ,
Бир ууығың сыныпты.
Аркадан самал шығыпты,
Ғунаныңды жығыпты,
Шүкир етиң ағажан,
Бир қазығың сыныпты.
Уйытып қойған сүтлериң,
Қатық болмай ирипти.
Байлауда турған бедеуди,
Басқа биреу минипти.
Сел жығыпты жырадан,
Тауда жүрген кийикти.
Үлкениңнің кийимин
Кишкенеси кийипти,
Буны көрип келинің
Қара шашын жулыпты.
Шүкир етиң ағажан,
Бир бармағың сыныпты...

ЖОҚЛАҰЛАР

Беліме мәдар қууатым,
Қууатымнан айрылдым.
Ақ семсерім полатым,
Полатымнан айрылдым.
Айнанайын бауырым,
Бала ишінде тәуирім,
Тәуирімнен айрылдым.
Кеуил хошы хәуирім,
Хәуирімнен айрылдым.
Баста шадлы дәуирім,
Дәуирімнен айрылдым.

* * *

Таянғанда тирегім,
Хәр не жерде керегім.
Омырауда жан сақлаған жүрегім.
Үлкен үйде ауданлаған шырағым,
Қабырғамда қанатым.
Қәбилетли санатым,
Хан келбетли, бий сынлы,
Илгери баққан тилекли,
Айыу сынлы ол өзи,
Ат басындай жүрекли.
Ийилмеген темирдей,
Батыр питкен билекли,
Адасқанда ақыл таба алған,
Қайтпай жауға шаба алған.
Жаз күнindeй жайнаған,
Жау көргенде ол өзи,
Жүреги тасып туулаған,
Толы пайтақ ийеси,
Ғарры атаның сен өзиң,
Артық сүйген баласы.
Тулпар сынлы тарланым,
Жау алалмас қорғаным,
Кеуилимнің талұасы,
Өмиримнің жалғасы
Сенсиз қалай жасарман.

* * *

Үйим-дүзим сен едиң,
Арыу қызым сен едиң.
Аттың изин тай басар,
Мениң изим сен едиң.

Ананың басы енкейсе,
Ғаррылықтың женгени.
Жығылып қалса боталақ,
Еңиремейме екен иңгени.
Жалғыз қалса қаулығар,
Жалғыз үйдің ийеси,
Қулыны қалса жығылып,
Жыламайма екен бийеси.
Перзентіңнен айрылу,
Барлық истиң қыйыны.
Тулып пенен сүт сауса,
Бозламайма сыйыры.
Дүньядағы көп истиң,
Табылар екен шарасы.
Питпес екен ҳеш уақыт,
Перзенттің күйік жарасы.
Тууысқанлар сөз айтып,
Кеуилимди жибитсе.
Не айтайын есикте,
Еңиреп турған жигитке,
Қыз табылмас демеймен,
Жигитке қыз табылар.
Бозлап отқан анасы,
Еркетайын сағынар.

* * *

Еркелесе ер балаға санадым,
Өрнекли көйлек кийгиздим,
Орынлы етип өстирдим.
Тармақлы көйлек кийгиздим,
Тарлан етип өстирдим.
Кайда сеннен көргеним,
Қызыл шалғышқа түйилип,
Алтыны қалды үйилип.
Гүл шаршыға түйилип,
Гүмиси қалды жыйылып,
Тақанасы қалды тағыулы,
Тағы қалды қурыулы.
Жақлауы алтын жағы жез,
Бауырым кетти атланып.
Ийнеси алтын, жиби жез,
Арыуым кетти атланып.
Қайшысы қамқа кесип қайысқан,
Ийнеси ҳинжи дизип майысқан,
Сұлыуым кетти атланып.

Ешбаулы елден қайшы алған,
Ушқан қустан үлги алған,
Қалтасының аузына,
Нағыс тигип хат жазған,
Жегилген арбам тууарған,
Ертленген атты қаңтартқан.
Сарайыма өрт салған.
Жүрегимнің басына,
Кетпейтуғын дәрт салған,
Әрманлы кетип, мунлы өлген,
Арыуым сенсиз қайтермен.

* * *

Жаслайдан кеуіл табысқан,
Бир дастыққа бас қосқан.
Сырым қалмай сырласқан.
Қосағым қоса ағармай,
Бизди таслап кеттима,
Тайымда таспа тағып үйретти,
Ғунанымда қурық салып үйретти.
Есигимди кесе турғызды.
Еркин дәуран сүргизди.
Бир қолыма май берди,
Бир қолыма шай берди.
Толықсып үйге киргенде,
Қапталынан жай берди.
Назымды сыйлап унатты,
Ақшаны пуллай санатты.
Енди қайдан табарман,
Ессиз ер азаматты.
Азаматым кеткен соң,
Ат табылмас демеймен,
Арқасы жауыр табылар.
Ер табылмас демеймен,
Еркек атаулы табылар.
Көшкенде көшим айдаған
Қонғанда қос ат байлаған,
Сендей қайдан табылар.
Басымды палға жуудырған,
Белимди талдай буудырған.
Еттен жилик услатқан,
Дарайы көйлек кийдирген,
Өткир найза сүңги алған,
Бурынғыдан үлги алған.
Таянғанда тал қораны жапырған,

Сүйенгенде сүңги сабын сындырған
Сендей қайдан табылар.

* * *

Алла жазған жазығым,
Өмир серик азығым,
Кудай қосқан қосағым,
Журт алдында өрнегим,
Етiме кийген көйлегим.
Пал татыған бармағым,
Ет қасыған тырнағым.
Есигимнің айбаты,
Балларымның қууаты.
Дәуиримнің салтанаты.
Кәлемпир түсли көйлегим,
Кимге бердің киймеге,
Қас арғымақ хайуанды,
Кимге бердің минбеге.
Суу тилесем пал берген,
Дийдарына тән берген,
Өзің алған бахытсызды,
Кимге бердің сүймеге.

* * *

Боз ингендей бозлайын,
Жыйылып келген халқыма,
Жүректің басын дәрт шалды,
Азырақ айтып қозғайын.
Қырдың таңы атығой,
Арғымақ мойны қаттығой,
Келер болсаң кел жаным,
Төсексиз жатқан қара жер,
Жамбасыңа баттығой.
Ат байлайын қуурайға,
Арзым жетпес қудайға,
Ауысып келген сум әжел,
Ауыз салды жубайға.
Жалғыз ишер ас барма,
Жалғыз қалар бас барма,
Аты жаман сум өлим,
Ауыз салды-ау костарға.
Жығылып қалса тиреуін,
Кетер екен диянат,
Көлден ушқан ақ қуудың,
Атса мерген биреуін.
Болар екен қыямет.

Екинши бөлим

ТАРИЙХЫЙ ТОЛҒАҰЛАР

Толғау жүректен толғанып шыққан дәрт болыу менен қатар, адамның жеке кеширмелеринен тысқары, халық өмінің түрлі тәреплеріне баға береді. Бул негизинен төл жанрының жеке авторлық поэзияға жақынлығынан болса керек. Себеби биз хәм басқада әдебиатшылар тәрепинен анықла толғаудың үш түрі (улыұмалық, тарийхый хәм жеке автор сыпатқа ийе толғаулардың темаларында әдеуір өзгеріс Улыұмалық толғаулар үгіт-нәсият, дидактикаға бейим бол келсе, тарийхый хәм авторлары мәлим болған толғаулардың тарийхының әлуан сырларын сезиуге болады. Устаз Нә Дәукараев буған да жақсы анықлама берген. „Жийен жыра толғаулары қарақалпақ халқының тарийхы менен сабақлас таны ушын қунлы“, — дейди. Және „халықта тарийх жоқ ол халықтың ауызекі хәм жазба әдебиятының ишине сәкеткен“, — деп жазады. Демек, Нәжим Дәукараев оғанда өзди айтқан. Биз хәр қандай мәдений мийраста да халық Тарийхы сақланған, деп айта алмаймыз. Лекин тарийхый толларды көркем шығарма сыпатында қарау менен бирликте, халық тарийхынан да ажыратып қарауға болмайды. Бундай ждай жазба тарийхы сақланбаған көп ғана елдердің мәдә тарийхын изертлеуде ушырайды. Бул ҳаққында белгили тарийхшысы П. А. Беляев „Араблар, ислам хәм араб халыты“, — деп аталған мийнетинде төмендегише жазады. „Мен ара лар ҳаққында тарийхый китап жазыуды жаслық уақытларым баслап әрман ететугын едим. Бирақ оның ушын материал быудың өзи мүшкил едн. Өзлериңиз билесиз, арабларда жаз сызыу кең рауажланған деп айтылғаны менен де, оның тарий ҳаққында төрели хұжжетлерди табыу қыйын. Соның ушын бул әрманымды иске асыра алмай басым мең-зең болып жүри бир күнлери И. Ю. Крачковскийдің Аш Шанфараның қолларына жазған пикири қолыма түсип қалды. Онда И. Ю. Крачковский: „Араблар ҳаққында тарийхый мийнет жазбақшы бол адам оның тарийхы ҳаққындағы хұжжетлерди излеп жүриу ҳасла кереги жоқ. Себеби араблардың тарийхы, философия хәм пүткил руұхый дүньясы оның ауызекі хәм жазба әдебиятының ишине пүткиллей синип кеткен“, — деп жазған екен. себепли мен араб әдебияты тийкарында тарийхый китап дым“, — деп ескертеди.

эмек, олай болса, тарийхий толғау — деген де бизиң әдебият жанымыздың бир бөлеги. Буны не себепли халық тарийхы ме- салыстырмалы үйренбеймиз. Яки әдебият тарийхы сабақ- та қоспаймыз. Бунын тийкарғы себеплери бизиң фольклорды ен зият улыўмаластырып, узак әсирлер даўамында фольклор жазба әдебият арасында болған сырлы қарым-қатнасларды алмаганымыздан болса керек. Өйткени тарийхий толғау- ғын характери де тап сол жағдайларды көрсетеди. Бул жанр авторларын жоғалтқаны менен де, белгили бир тарийхий олардың социал жағдайлары ҳаққында керекли мағлыумат- ыра алады ҳәм сөз көркемлиги менен де әдеуир ажыралып

ды. Бизинен алганда арнаулы илимий экспедициялардың өзи де ым мәселелерди ашыўға жәрдем етеди. Мәселен, мен или- экспедицияларда болғанымда „Қарақалпақ халқының Хорезм ында, Түркстанда, Едил-Жайық бойларында болған уақыт- ы сыпатлаушы кандай қосық яки толғаулар билесиз?“. Яки: „Ә ерте дәуирлерде жасаған жырау-шайырлардың атлары, ған заманы, мийраслары ҳаққында не билесиз?“ — деген са- ырдн яддан шығарғаным жоқ. Бундай жағдайларда олар өз ықлери ҳаққында мағлыуматлар береди. Ал, улыўма қосық, ылар ҳаққында сорасаң жақын жыллардағы қосықларды кө- айтады. Лекин, бул мәселеде жыраулардан артық инфор- жоқ. Ески тоталитаризм дәуириниң тәртиби оларды да ықоркытып таслаған.

Олай болса да тарийхий толғаулар ҳаққында да азы-кем ышаллар жыйналды. Бул толғаулар көркем әдебий қунға ийе ы менен қатар карақалпақ халқының Хорезм, Түркстан Едил-Жайық бойында болғанлығы ҳаққында сыр шертеди.

Асылы:

Ата журты Хорезм,
Бурыннан-ақ өз елим,
Ата журтым Түркстан,
Душпан қысты тум-тустан.
Сығнаққа қарай жуғырдым,
Сырт бетимнен жығылдым.
Қыятқа қарай жуғырдым,
Қыялап келип жығылдым.
Әмир Темир көреген,
Токсан патша дөреген.
Едилге қарай жуғырдым,
Ет бетимнен жығылдым.
Жайыққа қарай жуғырдым,
Жамбасымнан жығылдым.

Тарийхый толғауларда буннан тысқары халық тарийхый байланыслы болған өгмиште жасаған ханлар, бийлер менен тырлардың исмлери аталады. Және бул исмлер тарийхыйлық пенен де тығыз байланысады. Мәселен, Едил-Жайық қында пайда болған толғауларда Жәнибек, Муўса, Орманбет бий, Хорезм хәм Түркстан ҳаққындағы толғауларда Әмир Теңіс Тоқтамыс, Едиге, Нуратдин, Оққас исмлери аталады. Әсет халықтың жуңғар басқыншылығына карсы гүреслери айқынылеленеди.

Соған карағанда тарийхый толғаулардың халықтың мәдәни тарийхында атқаратуғын хызметлери үлкен. Сол тийкарда оқыушыларды тарийхый толғаулар менен таныстыруға дәстүр еткенбиз.

* * *

Асыў-асыў таулардан,
Асыға көшти көп ноғай.
Едил менен Жайықтан,
Жабыла көшти көп ноғай.
Орманбет бий өлгенде,
Он сан ноғай бүлгенде,
Орманбеттей бийлерден,
Ул қалмады, қыз қалды,
Алғыр қустың пәнжеси,
Үш қызының генжеси,
Сарыша сулыў дер еди.
Ноғайлының елинде,
Қәдели өскен қариясы,
Жигерли өскен жигити,
Жыйылып кеңес егеди.
Гәўҳардан туўған қыяқсаң,
Сөнбейтуғын шырақсаң,
Ғасылдан қалған әуладсаң,
Жақсыдан қалған зүриядсаң,
Кеңесиң болса айт дейди:
Орманбет бийдиң хұр қызы,
Улдай көрген муңласы,
Боз ингендей бозлады,
Ноғайлым деп жылады,
Көзиниң жасын булады.
Саразбанлы Сары таў.
Тәўке ханның журты еди.
Қоқан деген уллы журт,
Ислам ханның журты еди.

Ел-журтыңнан айрылып,
Етикли суу кешерсен,
Қайғылы ескек есерсең.
Бул көшкеннен көшерсең,
Түркстанға жетерсең.

* * *

Орманбет бий өлген күн,
Он сан ноғай бүлген күн,
Жез қарғылы қуба арлан,
Жетип түлки алалмай,
Қарашыл көпек болған күн.
Лашын қус қууға жете алмай,
Оң қанатын терис қағып,
Жапалақ қусқа ауған күн.
Оразалының он улы,
Жайырдының жалғызы,
Атқан оғын таба алмай,
Жер сабалап қалған күн.
Мен не болдым, сеннен соң,
Сен не болдың, меннен соң,
Жерим сеннен айрылдым.
Атам күйеу болған жер,
Енем келин болған жер,
Ийилип сәлем берген жер,
Ели-халқым шад болып,
Не бир дәуран сүрген жер.
Сен кеткенде елимди,
Жаулар шапты миңекей.

* * *

Едил қайда, ел қайда,
Елге жетер күн қайда?
Жалаң аяқ сорлыға,
Тикенексиз жол қайда?
Жайық қайда, жай қайда,
Жайылып жатқан мал қайда?
Айрылған соң меканнан,
Енди ондай хал қайда?
Еңкейип суу алмаға,
Есиліп аққан Едил жоқ,
Жайылып ау саларға,
Жайылып аққан Жайық жоқ.

Жүрмиз меңиреу далада,
Жүгиңди тартар қайық жоқ,
Ел тентиреп көшкен соң,
Я барарға жайың жоқ,
Мейлислерге барғанда,
Төрден алар найың жоқ.

* * *

Ел шетине жау келсе.
Қашар екен дәулетің,
Шегірткедей залымлар,
Аралады-ау жер бетін.
Айдауда жүрген бендемиз,
Жез қанаттан қайрылып.
Бийабырай болдық енді биз,
Қарындастан айрылып.
Қалмақ деген хұждансыз,
Бунша залым болыппа?
Ата-бабам олардың,
Бийесин тартып алыппа?
Биз мүсәпир халыққа,
Қурды-ау балық ойынын,
Қолға түссе шоқмарым,
Шығарар едим мойынын,
Жети жерден оқ жедім,
Жайықтың жайлы жолында.
Сәуер ярым кетипти,
Қалмақлардың қолында.
Балдарымның азығы,
Малдарымның қазығы,
Едилім сеннен айрылдым.

* * *

Түби еди гүбшегім,
Ушы еди шапшағым.
Тоғайым сеннен айрылдым.
Түби малыма қазығым,
Басы бала-шағама азығым,
Жийдем сеннен айрылдым.
Мал отауға жери кең,
Жери менен сууы тең,

Едилім сеннен айрылдым.
Қысы менен жазы тең,
Үйрегі менен газы тең,
Ешкиси менен қойы тең,
Қыры менен ойы тең,
Жайығым сеннен айрылдым.
Кең даланы жаңғыртқан,
Бақасы бала уйықлатпай,
Жыланы жылқы жуусатпай,
Ғунаның аяқ тусатпай,
Балығы туулар услатпай,
Көлім сеннен айрылдым.
Айдын шалқар көллерім,
Таудан аққан булағым,
Атлығып шапқан ылағым,
Жайлауым сеннен айрылдым.
Бәхәрінде сауыным,
Жаз күнінде қауыным,
Гүз күнінде қабағым,
Қыс күнінде шабағым,
Сол күнлерди көп еслеп,
Әрманда қалдым шырағым.

* * *

Атаң күйеу болған жер,
Белге сүйеу болған жер,
Енең келин болған жер,
Ийилип сәлем берген жер.
Сен анадан тууылған жер,
Киндик қаның тамған жер,
Кир-қоңынды жууған жер,
Өзің жигит болған жер,
Арыу таңлап алған жер,
Ели-халқын қууанып,
Көп шадлыққа толған жер.
Ишсең сууы шийрин жер,
Дәрьялары ийрим жер,
Геуірегі гүлгин жер,
Тазылары түлки алып,
Қаршыға ғазды алған жер.
Бүгинги күн қалмақтың,
Найзасына илинип,
Тас-талқан болып бүлген жер.

* * *

Жайыққа келип тығылдык,
Ет-бетимизден жығылдык.
Сыгнаққа келип тығылдык,
Сырт бетимизден жығылдык.
Душпанларың көп болды,
Халқың азып шөп болды.
Енди өзиңе келгенде,
Қалмақ деген тап болды.
Шөкелеп шаншар ақ найза,
Батырлардың қуралы,
Елим аў деп шырлаған,
Жақынлардың ураны.
Жара аўзынан қан тамса,
Сырдың сууы сарғаяр.
Палапан қалса изинде,
Пәрин қомлап улғаяр.
Қулақларды шыңлатты,
Жәнжел менен даў деген,
Қашан көрсен шабысып,
Қурымайды жаў деген.
Зулфықар алмас қылыштан,
Көп геллелер үзилди,
Не баҳадыр жиғиттиң,
Туяқ қалмай изинде,
Жүрек баўры езилди.
Не болса да ел тынып,
Тилеклер болғай бизиң де.

* * *

Таў етеги кубылып,
Қалмақ келди шубырып.
Атты алға секирттим,
Қала жазлап жығылып,
Олар мың да, мен жалғыз,
Жүрегим кетти сығылып.
Атты таслап, бийикке,
Көтерилдим жууырып,
Изимнен қуған биреуи,
Семсерин алды сууырып.
Таўға өрмелеп келемен,
Қалмақлардан қууылып.
Бундай сумлық көрмедим,

Анамнан жалғыз тууылып,
Кууып келди бир қалмақ,
Жер танабын қууырып.
Қылыш салдым мен оған,
Қарсы қарап жууырып.
Денеси қалды бөлиніп,
Қаны менен жууылып.
Жебе тийди саныма,
Турғанымда ийилип,
Козғалыуға дәрман жоқ,
Қала бердим күйинип.
Атларымды көп қалмақ,
Айдап кетти жыйылып.

“ ”

Үйде жатқан мәхәлде,
Қалмақ келди кәхәрли,
Душпан деген дууаймент,
Қарамас кеш сәхәрге,
Қолға алып қылышты,
Басладым мен урысты,
Батыр екен ол заңғар,
Жеңилмеуҗе тырысты.
Босағада алыстық,
Екеуимиз де сыр бермей,
Батырлықта жарыстық.
Таулап урдым заңғарды,
Исенген соң күшиме,
Екинши душпан сол уақыт,
Найза урды ишиме.
Жолбарыс киби ыңырандым.
Тисим тиймей тисиме.
Гүңгиртленип көз алдым,
Өлим келди түсиме.
Өзимди канша тутсам да,
Ене алмадым күшиме.
Хаялыма жау қол салды,
Тәғдирдин қара исине.
Бул уақыя енгендей,
Мисли мениң түсиме.
Хаялым, балам шырлайды,
Келе алмайман есиме.
Усылайынша талыппан.
Емлеп мени бир тәуип,

Әйтеуір аман қалыппан,
Қарасам ауыл қыйрапты,
Қазан-табақ жайрапты,
Есаплы барлық жигиттен,
Жалғыз адам қалмапты.
Исениң айтқан сөзіме,
Қуғанбадым өзиме,
Жоқлап бала-шағамды,
Қан қуйылды көзіме.
Мың пушайман болдым мен,
Адам болып шыққаннан,
Жалғаншының жүзине.

* * *

Қара нарға жүк арттым,
Бухараға жол тарттым.
Жүгим түлкі тери еди,
Саудагерлер көреді.
Унап қалса өзине,
Кесе-шәйнек береді.
Бухараның уллы қаласы,
Туркстанның елине,
Он күншилик жол еди.
Бұл жерлерге алыстан,
Көп саудагер келеді,
Затларымды көреді,
Жипек көйлек береді.

* * *

Айналып аққан Ақ жайық,
Баратырмекен ортайып,
Ыққа қарай тез қайтар,
Өмир деген бир қайық,
Үйде, дүзде сәним жоқ,
Баратыр жасым қартайып.
Сақалым куұдай ағарып,
Сүйегім қалған қақайып,
Перзентім жоқ изимде,
Баратыр заман тарайып.
Ийелік етер мал-қәлге,
Ул қалмады ылайық,
Кеуілимді ғам басты,
Жайық суы ылайып,

Ауралымды сезген соң,
Бахатыр душпан зорайып.
Заман маған тар болды,
Көзимнің нуры қарайып.
Ғаррының қалын билген соң,
Не деп айтар халайық.

* * *

Қарағай найза дәстимде,
Қара тарлан астымда,
Қайрылып шауып келемен,
Мен душпанның кастында.
Едил бойы қалың ел,
Қарағайлы қатпа жер,
Атым мениң қара тер,
Көзимнің жасы болды сел.
Қайтқым келмес изге хәргиз,
Душпанлар көп, мен жалғыз.
Дүнья малым таланды,
Бұзды кеуил ханамды.
Мал-мүлкіннен айрылып,
Жалғыз қалған жаманды.
Едил ағар булқынып,
Жайық ағар жулқынып,
Ел-журтымнан айрылып,
Жүрегім кетти силкиніп.
Жойттым ғәрип анамды,
Қатын менен баламды,
Ер жигитке дүньяда,
Жалғыз қалған жаманды.
Егер жетсем душпанға,
Не жазғанын көремен,
Өмир күтер жалғызды,
Буны анық билемен.

**АВТОРЛАРЫ ХАЛЫҚҚА МӘЛИМ БОЛҒАН ТОЛҒАУЛАР,
ЯКИ БОЛМАСА ЖЫРАУ-ШАЙЫРЛАР МИЙРАСЛАРЫ
ҲАҚҚЫНДА**

Биз жоқарыда „тарийхый толғаулар жазба әдебиятқа әдеуир жақын турады“ — деген пикирди айтқан едик. Толғаулардың жазба әдебиятқа оннан да жақын түри бар. Бул авторлары сақланған толғаулар. Себеби, авторлық поэзия деген де жазба әдебияттың ең дәслепки белгилериниң бири. Өйткени әдебият болыу ушын ең дәслепки шәрт шығарманың негизги нұсқаларының жазба түрде сақланыуы, екіншиси — авторының мәлим болыуы, оның өзи жасаған заманға көз-қарасының сәуелелениуи, үшіншиси — көркемлик белгилериниң айқынласыуы. Жеке авторлық поэзия негизинен XIV-XV әсирлерди өз ишине алған болып, ноғай, қазақ хәм қарақалпақ әдебиятында тең сақланған. Тек ғана толғау жанрын қууатлаған. Соның ушын да толғау ҳаққында сөз болғанда бул ҳаққында тоқтамауға илаж жок. Себеби, қарақалпақ әдебиятының сағаларының хәммеси толғаулардан ибарат.

Биз бул ҳаққында „қарақалпақ әдебиятының түп төркилерни, сағалары хәм қәлиплесиу жоллары“ (Ерте дәуирлерден XVIII әсирге шекем) деген темада диссертация да жазғанбыз. Бундағы материаллардың көпшилиги толғаулардан ибарат еди.

Хәтте диссертацияның дәслепки вариантында „XIV-XVIII әсирдеги жеке авторлық жыраулар поэзиясы жазба әдебиятлық хәрактерге ийе“ — деген пикирди де айтқанбыз. Өйткени, бул дәуирде қазақ, ноғай, қарашай хәм қумық әдебиятында тап усы проблема көтерилип, оларда тап усындай пикирге келген еди. Бул мәселени әдебиятымыздың көпшилик ақсақаллары қууатлаған. Лекин бул жырау-шайырлардың хеш биреуиниң де қолжазбалары табылмады. Мәселениң сол жағын есапка алып, бул дәуирди „ярым жазба әдебият“ деп атадық. Қарақалпақ жазба әдебияты XIX әсирдеги Күнхожа хәм Әжинияз поэзиясынан басланады, делинген жуумаққа келдик. Көрнекли алым хәм жазыушы Мухтар Әуезов қазақ әдебиятын дәуирлестириуде де тап усындай пикирге келген екен. Сол тийкарда XVIII әсирдеги Жийен жырау толғауларында ярым жазба әдебиятқа қосыуға мәжбүр болғанбыз. Усындай көз-қарастан қаралғанда толғаулардан ибарат болған авторлық сыпатларға ийе болған жыраулар поэзиясының да өзине тән болған өзгешеликлери бар.

Булардың исмлери, дөрөткен толғаулары халық аузында сақланған. Жасаған заманы тарийхшылар тәрөпинен мақулланған. Дөрөтпелери сол тарийхий дәуирлер менен тығыз байланысқан.

Булар XIV әсирде жасаған Соппаслы Сыпыра жырау, XV әсирде жасаған Асан қайғы, Доспанбет (XVI әсир), Мүйтен жырау (XVII әсир), Жийен жырау (XVIII) болып келеди. Хәммеси де халыққа белгили болған көркем сөз ийелери. Қалдырған мийрасының дерлик хәммеси толғаулардан ибарат. Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы хәм Доспанбет толғаулары ноғай, қарақалпақ, қазақ хәм кумык халықлары арасына теннен таралған. Петербург хәм Оренбург баспаханаларында басылған нускалары да бар. Хәтте Соппаслы Сыпыра жырауды қарақалпақ жырауларының атасы деп атайды. Нәжим Дәуқараев, Қалли Айымбетовлар дүзген жыраулар кестелеринде де тап сондай. Сол себепли буларға қарақалпақ әдебияты тарийхынан орын бергенимиз де орынлы. Өйткени, бул сөз шеберлеринин дөрөтпелеринде реалистлик көз қараслар әдеуир басым. Солай болса да булардың шығармалары фольклорға әдеуир бейим болып келеди. Мәселен, Соппаслы Сыпыра жырауда „Жасар жасым жасадым, бир жүз алтымыш жасадым“ — деп айтылған қатарлар бар. Ол шынында да соншама жас жасағанба, бул жағы белгисиз. Бирақ Әмир Темир, Тоқтамыс, Едиге, Нуратдинлер хәкқында әхмийетли пикирлерди айтқан. Асан қайғы хәм Доспанбет дөрөтпелеринде де ауызеки хәм жазба әдебиятка тән болған белгилер бар.

Хәзирги дәуир ғәрезсизлик дәуири болғаны ушын да „халқымыз қашан пайда болған?“, „Әдебиятымыздың сағаларында кандай исмлер бар?“, „Олардан кандай мийраслар қалған?“ деген сауалларға жууап излеуди талап етип атыр. Биз усындай сауалларға жууап излегенде тутас бес әсирди өз ишине алатугын, өз авторларын сақлап қалған жыраулар поэзиясына жолықтық.

Бул дәуирдин негизги жанрлары толғау. Ал, толғаулардың авторы сақланғаны хәм сақланбағанлары көп екенлиги хәкқында жоқарыда айтқанбыз. Негизинен алганда авторлық поэзия халықтың пайда болуу дәуирлеринин жемислери. Бул былайынша қарағанда киши әдебият. Олай деп айтыуымыздың мәниси XIV-XV әсирде улыума түркий тилине тән болған жазба әдебият Хорезмий, Дүрбек хәм Сайпы Сарайлер этирапында рауажланған. Ноғайлы бирлеспеси этирапына бириккен қарақалпақ, қазақ хәм өзбеклердин көшпели топарлары сол дәуирдеги сахра халықларының тиллерине сәйкес болған жырау-шайырлардың дәслепки авторлық мектебин пайда еткен болса итимал. Себеби жыраулар мектебинин сағалары XIV-XVI әсирлерде дәслеп тили хәм мәдениаты бир-бирине жақын болған үш-төрт халықты бириктирип, Соппаслы Сыпыра жырау, Асан қайғы, Доспанбет мийраслары оларға тең тарқалғаны менен де XVII әсирден баслап ноғай, кара-

калпак хэм казак жыраулары болып өз алдына бөлиніп кеткен. Мәселен, XVII әсирде пайда болған жырау-шайырлар, ноғайларда Парыздақ жырау, қарақалпақтарда Мүйген жырау, Айгууар жырау, Жийен жырау, қазақ әдебиятындағы Қулеке жырау менен Бухар жырау мийраслары бир неше халық арасына тарқалмастан, хәр бири белгилі бир халықтың уәкили сыпатында тән алынады. Бул жырау мийрасларының тили менен стили де айырым өзгешелик сыпатларға ийе.

Бирақ, сол нәрсени де умытпау керек. Егер бир халықтың талантлы уәкили екінши бир халық арасына қелип сиңисе алған жағдайда, еки халыққа да тән болған көркем дәрәтпелерди пайда ете алады. Мәселен, қазақ халқының ең атақлы жырауларының бири Мурын жырау Сепгирбай улы. Бул талантлы жырау Маңғышлақта тууылыуына қарамастан өзиниң жас уағынан бастап, XIX әсирдиң екінши ярымында Қарақалпақстанның Хожели қаласына көшип келген. Ол жерде қарақалпақ кызы менен қослас болып отыз жылдай жасаған. Бул дәуирдеги қарақалпақтардың атақлы жырауларының хәммеси менен дос болған. „Хәтте ақтаңлы Қоразбек кыссахан менен он бес жылдай қоңсы болдым“ деп жазған. Сол тийкарда ол, ноғайлы жырларының барлық үлгилерин қарақалпақтардан үйренген хәм бирнеше китапқа жеткендей „Қырымның қырық батыры“ деп аталған дәстанлар дүркинин дәрәткен еди. Соңынан Маңғышлаққа көшип кеткен, және елли жылдай жасады. Өз мийрасларын Алма-атада жәриялады. Сол себепли, оның шығармаларының қазақлар тарийхы менен байланыспай қалуы айырым алымларды ойландырған да еди. Солай болса да, оның усыншама талантқа ийе болуы көпшиликти хайран қалдырды. Демек, жыраулардың талантлы шайыр болғанлығына да исенбестен илаж жок.

Талантлы қарақалпақ жыраулары Өгиз жырау (Хожамберген Нияз улы, 1884-1954), Қурбанбай жырау (1876-1953), Есе мурат жырау (1885-1979), Қыяс жырау (1903-1974) хәммеси де талантлы шайырлар болған. Хәтте Қыяс жырау өз өмиринде толғаулар топламын жазып баспадан шығарып еки дәстан дәрәткен.

Бир айтқан дәстанын бирнеше түрге түрлендирип, гейде бир таңға, гейде еки таңға жететуғын етип жырлаған. „Мәсп атша“ дәстанының екінши бәлимин пайда етиу үшін ядынан сюжет ойлап жүргенинде тосагған қайтыс болған. Демек, солай екен, жыраулардың да белгилі дәрежеде шайыр болғанлығына хәш қандай гүманланыуға болмайды.

Толғау айтылыуға жеңил хәм қысқа қатарлардан турады. Оны уйкастыруу да, ядлау да аңсат. Соның үшін да оның үлгиси ауызеки поэзияға әдеуір жақын. Әсиресе ол авторлық сыпатқа ийе болғанда жәмийетлик пикирлерди де өз ишине қамтыды.

Сол ушын жазыу-сызыу кем рауажланған елдерде ол еллердің тутас әдебий орталығының да хызметин атқарған,

Филология илимлериниң кандидаты Қаржаубай Жум ажанов Қарақалпақстандағы қазақ ауызеки әдебиятының үлгилерин жыйнап „Халық шайырлары поэзиясында фольклорлық хәм жеке авторлық дәстүр“ деп аталған темада табыслы диссертация жақлады. Ол өз мийнетинде Қарақалпақстанда жасаған оғы злаган қазақ жыршыларының 197 мийнетин атап көрсетеди. Бул дөретпелер хеш жерде басылып шықпаған. Бирақ булардың б әри де өз авторларына хәм жыршыларына ийе. Сол ушында ол: „Хәрқандай халық үлкен яки киши болуына қарамастан, өзи нен көбирек халықлар арасында қоршауда жасаған жағдайда, өзлериниң тилине хәм әдебиятына тән болған жеке авторлық әде биатты пайда ете алады“ деп оғада дурьс пикирди айтқан.

Бул пикирди XIV-XVIII әсирдеги жеке авторлық ҳуқыққа ийе болған жыраулар поэзиясына алып кириуге де болады. С ебеби, бул дәуирдеги орайлық әдебий тил қарлуқ-қыпшақ диа лектиндеги хан сарайлары менен байланыслы болып, бирнеше түркий халықларды өз этирапына жәмлестиргени менен орайдан әдеуир қашық жасаған кәуимлер арасында қазақ, қарақалпақ, қырғыз хәм басқа да тиллердиң өзгешелиги тийкарында жеке авторлар поэзиясы рауажлана баслады. Булардың дәслепки уйытқысы ноғайлы бирлеспеси тийкарында бирнеше халықты өз ишине алғаны менен, соңынан XVI әсирге келип қазақ, қырғыз хәм қарақалпақ поэзиясы болып бөлинген. Соның ушын да бул халықлардың сағаларының өзи, сол дәуирдеги авторлары сақланған хәм сақланбаған толғаулардан басланады. Бул дәуир ишинде бир мәмлекет яки ханлық ишинде бирнеше халықлар да жасаған. Лекин олардың хәммесиниң тил өзгешелигинде китаплар шығаруы мүмкин болмаған. Олардың оқымыслы топарлары улыума түркий тилин ийелеп жазба рәуиште шығармалар жазып қалдырған. Лекин олардың исмлери, фамилиялары, дөретпелери шығыс тиллериниң қағыйдаларына бойсындырылғаны ушын да, қайсы халықтың үекили екенлигин аңлау қыйын.

Халықтың көпшилиги сауатсыз болғаны ушын, жазба әдебиятан әдеуир узақласып кеткенлиги де мәлим. Лекин айырым талантлы топарлар ауызеки халық әдебиятына жақынласып, жеке авторлық поэзияны пайда еткен. Соның ушын да олар енди ғана қәлиплесе баслаған жеке халықтың әдебиятының баслаушылары да болып қалған. Усындай себеплерге көре биз Соппаслы Сыпыра жырау (XIV әсир), Асан қайғы (XV әсир), Доспанбет (XVI әсир), Мүйтен жырау (XVII әсир), Жийен жырау (XVIII әсир) толғауларын қарақалпақ әдебиятының сағалары сыпатында таныймыз.

Бул негизинен аңызға айланып кеткен жырау болып, оның исми түркий әдебиятта Қорқыт, Кетбуға, Қотан жыраулар менен тең аталады. Ноғай хәм қарақалпақ жыраушылық мектеби соппаслиның исми менен аталады. Н. Дәуқараев хәм Қ. Айымбетов дүзген жыраушылық кестелерде ол ең дәслепки Қарақалпақ жылрауы сыпатында көрсетилген. Устаз Нәжим Дәуқараев өзинин 1946-жылы табыслы жақлаған кандидатлық диссертациясында „Қарақалпақ әдебиятының сағасы тап усы жыраудан басланады“ деген пикирди де айтқан. Бул ҳаққында белгили фольклоршылар Қ. Айымбетов, И. Сагитов, К. Мақсетов хәм басқалар бир қанша мақалалар да жазған. Қазақ әдебияты тарийхында „Соппаслы Сыпыра жырау қарақалпақ жыраулар мектебинин тийкарын салған“ деп айтылған пикир берилген.

Соңғы дәуирде тарийхшылар да бул мәселеге анықлық киритип „Соппаслы Сыпыра жырау XIV-XV әсирлер аралығында жасаған“ деген пикирге келеди.

Оннан қалған әдебий мийрас отызлаған толғау. Бирақ бәри биргелкили емес. Халық аузынан жазып алынғанлығы ушын оның исенимли хәм исенимсиз тәреплери де бар. Көпшилиги „Едиге“ дәстанындағы толғаулар менен байланысып келеди.

Сол себепли оның „Едиге“ дәстанының авторы болуы мүмкинлиги де шамаланады. Лекин ол „Едиге“ ни жазғанба, жазбаған ба“ бул ҳаққында үзил-кесил бир пикирди айтыу қыйын. Себеби, ол сол дәстанның баслы қахарманларының бири сыпатында катнасқан. Бул дәстанда да Соппаслы Сыпыра жырау ханды сөз бенен тоқтата алатугын дана жырау сыпатында көринеди. Дерлик хәмме алымлар оны „қыпшақ рууынан шыққан“ деген пикирге келген. Ерте дәуирлерде жасаған адам болуында қарамастан халық оның исмин жақсы биледи. Әсиресе, қарақалпақ жыраулары Қорқыт пенен Соппаслы Сыпыра жырауды бир тутқаны да мәлим. Усындай себеплерге көре, биз Соппаслы Сыпыра жырау мийрасларын үйренгенимиз мақул. Сол тийкарда оның айырым толғауларын усынып отырмыз.

Мен бабаңман, бабанман,
Мен нелерди көрмедим.
Мен қайларда жүрмедим,
Әкей хан менен Жәкей хан,
Муны көрген бабаңман.
Шына қыздан тууған ул,
Сениң бабаң Шыңғыс хан,
Муны көрген бабанман.
Жасар жасым жасадым,
Бир жүз алтымыш жасадым,

Ширкеули деген шәхәрде,
Токқыз ханның сарқытын,
Бир мейлисте асадым.
Буларда өтип кеткен соң,
Хан Шыңғыстың уағында,
Жалғаншының жүзінде,
Он бир патша бар еди,
Едилдің кубла жағында,
Ханның алтын сарайында,
Он бир патша жәм болды.
Он бир патша алдында,
Кобыз алып сөз сөйлеп,
Толғау айтқан бабанман.

* * *

Әмир Темир Көреген,
Токсан алты хан дөреген.
Ханның бәлент сарайы,
Ақ Орда деген жер екен.
Айналасы бийик тау,
Батынып басып кирмес жау.
Алпыс бийи биригип,
Биргелесип шешкен дау,
Буларды көрген бабаңман.
Көрдим қалың елиңди,
Едиге деген ериңди,
Жаманлық пенен шуғыллық.
Қайыстырды-ау белімди,
Небир-небир бийлерин,
Көргенсиз болып көринди,
Буларды көрген бабаңман,
Буларда өтип кеткен соң,
Өзиниң журтын бүлдирген,
Эл-аманга келмеген,
Қозғалаң салған журтына,
Жесир қатын, жегим ул,
Тыңламай дадын жылатқан,
Шайтан жолдан азғырған,
Ақыбетин сорасан,
Сизлерди көрген бабаңман.

* * *

Кубладан ысы жел есер,
Арқадан сууык сел есер,

Анаға қарап қыз өсер,
Атаға қарап ул өсер.
Тоқтамыстың дәуиринде,
Кулға бийлик тийген соң,
Жесир қатын, жетим ул,
Булардың күни не кешер?...
Сөз сөйлемеймен Қарабек,
Меннен саған сөз керек,
Астына қара пул салып,
Үстине қызыл сәбелеп,
Алдайман деп келдің бе,
Атана нәлет бәдирек.

* * *

Бай баласы байға усар,
Байлаулы турған тайға усар,
Бий баласы бийге усар,
Алты қанат үйге усар.
Хан баласы ханға усар,
Бийик-бийик шыңға усар.
Кул баласы кулға усар,
Туяк женишкен гүлге усар.
Ханның улы қарауыл,
Бийдің улы шыңдауыл,
Ел ағасы Аға бий,
Журт ағасы Тағай бий.
Батыр улы Байназар,
Хожаның улы Қосназар,
Хожаман деп аллаға,
Гүнакар болып кудаға,
Годдаслайсаң енағар.

* * *

Маң-маң басқан, маң басқан,
Төрт аяғын тең басқан,
Шуудаларын шаң басқан,
Өркешлерин май басқан,
Қара нарым бар еди,
Қара нарым жойыттым,
Жоқлап келген жаушыман,
Излеп келген изшимен.
Едилдің қара суулары,
Көпир сәлмай сай болмас.

Қара нар келмей халқына,
Қарар кеулим жай болмас.
Оң жаққа құрған шымылдык,
Толқынлар мекен тымықта,
Ботасын ерткен қара нар,
Айланарма екен жууықта.

* * *

Хә хан ийем, хан ийем,
Қулағынды сал ийем,
Талан болды бизлерден,
Сансыз дүнья мал ийем.
Қанды көрсе қалтырар,
Қырғый қустың баласы,
Таңды көрсе шарқ урар,
Бұлбил қустың баласы.
Оқ жарасы питсе де,
Питпес сөздің жарасы,
Көп ойланып сөйлеген,
Сөзіңнің болар ырасы,
Жемтик болды жауларға,
Көп ноғайдың баласы,
Көзлерімнің қарасы,
Жер жетпесе хеш саған,
Жериң турғой алдында.
Көл жетпесе хеш саған,
Көлің турғой алдында.
Ел жетпесе хеш саған,
Елің турғой алдында.
Қырғый болып қутырып,
Қызыл етті аңсама.
Қаршыға болып қутырып,
Қасқыр етин аңсама.
Туйғын болып қутырып,
Тұлки етин аңсама.
Қанхор болса бийлерің,
Қаралы заман бузылар.
Жеткиншек болған журтыңа,
Мезгилсиз гөр қазылар.
Қызыға берме урысқа,
Зыяны тийер ырысқа,
Себепсиз хеш урыс болмас,
Урыс болса турыс болмас.
Еліңнің пайын сен алдын,

Темир менен тең алдың.
Халқыңды жыйнап бир жерге,
Жеңимпаз хан атандың.
Елиң әбден толықты,
Енди саған не керек?
Хәр күни қан төгиспе,
Зирлеп болды дөгерек.
Урыстың болар өз заңы,
Қаншама қан төгилер,
Хан салығынан халқыңның,
Қабыргасы сөгилер.
Гүнасыз қан жууылмас,
Биреудің малы буйырмас.
Урысқақ ханды ел сүймес,
Шатақхор ерге қыз тиймес,
Қанлы көйлек кийилмес,
Тутқын қатын сүйилмес,
Кеуилиң қанша сүйсе де,
Душпаныңа ийилмес.

“ ” “

Мен жыраұман, жыраұман,
Шөп басында қыраұман.
Хан қасында төремен,
Ханға кеңес беремен.
Бий қасында бийикпен,
Ел ишинде ийикпен.
Сөз бар жерде жүйрикпен,
Шөлlep жүрген кийикпен.
Көл бар жерде сүйрикпен.
Қуш бар жерде қанатпан.
Күш бар жерде қууатпан.
Өсек сөзден жырақпан,
Көп ханларды мен көрдим,
Ели-халқын жылатқан
Қарағай саплы ақ найза,
Батырларды қулатқан.
Даналар айтқан хасыл сөз,
Елди аузына қаратқан,
Сарыжай атқан сансыз оқ,
Көп халықты жылатқан.
Аллағаала адамды,
Татыу бол деп жаратқан.
Мен дүньяға келгенде,

Әдалатсыз хан көрдим,
Бийгүнә өлген жан көрдим,
Сауға болған душпанға,
Есапсыз жүрген мал көрдим.
Аллатаала хәммеге,
Бөлип берген ырысты.
Соның ушын хан ийем,
Күсемегей урысты,
Мийнеттен мал жыйнаған,
Мәртебеси мол болар,
Маймак¹ елдің малы өсер,
Тама-тама көл болар.
Жууас журттың жаны өсер,
Ең изинде ел болар.
Жәншелкеш ел жауласып,
Журт арасы қан болар.
Қара жер менен тең болар.
Урысты онша күсеме,
Етек тарылып жең болар.
Бахты тайса елиңнің,
Қақаман қыс болса да,
Муз айрылып сең болар.
Жууас елге тиймегил,
Кеулиндө муңлы шер болар.
Ерегесип қоймасаң,
Ызалы ел биригип,
Қылыш алып қолына,
Қатыны да ер болар.
Сениң менен тең болар,
Күшейип кетип ол сеннен,
Етек-жеңің сел болар,

¹Маймак елдің—мийнегкеш елдің, бул жерде тыным билмей маймацлап қалғанша малын күтип бағағуғылығы айтылған.

АСАН ҚАЙҒЫ

Халық арасында Асан қайғы қаққында толып атырған аңыздар көп. Қалайда ол халық қайғысына серик болған адам. Басқа қыйыншылық түскен уақтында хәр қандай адамның алдына жетип бара алатуғын, ханға кеңес, батырға күш бағышлайтуғын жигерли инсан. Оның аты ноғай, қарақалпақ, қазақ хәм қырғыз фольклорында кеңнен мәлим. Ол толғау да айтқан. Сөз жарысында көп ғана жеңіслерге ерискен. Даналық сөзге келгенде алдына адам салмайтуғын үлкен пикир ийеси. Халықтың мәпин көбирек ойлап „Асан қайғышыл“ атанып кеткен бул адам қаққында да устаз Нәжим Дәуқараев ең дәслепки сөз қозғап „Ноғайлы дәуириңде жасаған Асан қайғы қарақалпақ мәдениаты тарийхында орны бар сөз шеберлериниң бири. Бирақ оның қайсы жыллары тууылғанлығы қаққында белгили фактлерге ийе емеспиз“ дейди. Егер бир нәрсениң үстинде қыйналсаң, халық дәрқал „Асан қайғың шықпасын“ деген сөзди айтады.

Екинши жағынан оның данышпанлығы да еске алынып: „Тап Асандай астарлап сөйлейсең“ деген сөзди қолланады. Демек, халық Асан қайғы мийраслары менен жақыннан таныс болған. Оны үлкен көркем сөз ийеси сыпатында қәстерлеген.

Қарақалпақ халқы „Асан қайғыдан қалған алтын сөз“ деп айырым толғауларын ядтан да айтып жүреді. Мысалы:

Таза минсиз ҳасыл тас,
Суу түбинде жатады.
Таза минсиз ҳасыл сөз,
Ой түбинде жатады.
Суу түбинде жатқан тас,
Жел толқытса шығады.
Ой түбинде жатқан сөз.
Шер толқытса шығады,—деген сөзлеринде үлкен

философиялық шынлық бар. Яки болмаса:

Бахты жүрген ерлердин,
Хәрбир иси оң болар.
Басындағы дәулети,
Күннен күнге мол болар.
Тазылары түлки алып,
Қаршығасы ғаз илип,
Сөз сөйлесе жөн болар,—дейди.

Асан қайғы мийраслары қаққында Қаллы Айымбетов, Исмайыл Сағитов, Кабыл Мақсетов, Артық Каримов хәм Айдар Муртазаевлардың бирқанша бақалы пикирлери де бар.

Халық шежирелериниң айтыуына қарағанда қарақалпақлардың мәнжули рууынан деп бериледи. Гейпара дереклерде ноғай. Қулласы Асан ноғайлы ауқамында жасаған халықлардың көпшилигине таралған. Ол қазақ хәм қырғыз фольклорында да көп ушырайды. Соның ушын, Асан қайғыны да тек бир халықтың уәкили, деп атау қыйын. Себеби ол XV әсирде Жәнибек ханның ордасында жасаған. Тарийхый дереклер де ол дәуирдеги қарақалпақлардың Жәнибек ханның ордасында болғанлығы да белгили. Соның ушын Асан қайғынын мийраслары да ноғай, қарақалпақ, қазақ хәм қырғыз халықлары арасына теңнен тарқалған деген жуумаққа келемиз. Бирақ хәр халыққа тарқалған мийрасларында айырым өзгешеликлер бар. Бул мийрасларда негизинен толғаулардан ибарат.

* * *

Қуйрығы жоқ, жалы жоқ,
Кулан қәйтип күн көрер?
Аяғы жоқ, қолы жоқ,
Жылан қәйтип күн көрер?
Шыбын шықса жаз болып,
Тазлар қәйтип күн көрер?
Жалаң аяқ мүсәпир,
Ғазлар қәйтип күн көрер?
Хан менен бийлер қысқанда,
Халық қәйтип күн көрер?

* * *

Таза минсиз ҳасыл тас,
Суу түбинде жатады,
Таза минсиз ҳасыл сөз,
Ой түбинде жатады.
Суу түбинде жатқан тас,
Жел толқытса шығады.
Ой түбинде жатқан сөз,
Шер толқытса шығады,

* * *

Қырыңды кийик жайлаған,
Сууында балық ойнаған,
Оймауыттай қалың елинниң,

Ойына келген асын жейтуғын,
Жемде кеңес қылмадың.
Жемнен елди көширдің,
Ойыл деген ойынды,
Отын тапсаң тойынды,
Ойыл көздің жасы еди,
Ойылда кеңес құрмадың.
Ойылдан елди көширдің.
Елпең-елпең жууырған,
Үпелек шөпке семирген,
Еки қапты қолға алып,
Ерлер жортып күн көрген,
Қыян-кесті Едилге,
Еңкейіп келдің тар жерге,
Мунда да кеңес қылмадың,
Нәлет бизің жүриске,
Едил менен Жайықтың.
Бириң жазда жайлайсаң,
Бириң қыста қыслайсаң,
Ал, қолынды маларсаң,
Алтын менен гүмиске.

* * *

Әй хан ийем, хан ийем,
Мен айтпасам билмейсең,
Айтқаныма көнбейсең.
Жабырқап жүрген халқың бар,
Көз шарлап сирә көрмейсең.
Қымыз ишип қызынып,
Қызараңлап терлейсең.
Өзиңнен баска хан жоқтай,
Елеурең неге сөйлейсең?!
Қорған салдың қәстерлеп,
Хызметшиң жатыр ишип-жеп.
Қарашаң сырттан айтып жүр.
Ханның ақылы састы деп,
Оны неге билмейсең?!
Қатын алдың қарадан,
Қарындас қәне сыйласқан?
Устаханлы ул таппай,
Айрылар ата мийрастан.
Буны неге билмейсең?!
Куләдин құстың қулы еди,
Тышқан жеп жүни түледі.

Ак куу кустың төреси,
Шарықлап көлде жүр еди.
Аңлып жүрген көп душпан,
Елге жау боп келеди,
Хорлай берсең халқыңды,
Жау жағадан алғанда,
Изиңе қалай ереді?
Жақсылық етсең журтыңа,
Сыйламастай киісі жоқ,
Жүрегін сууырып береді.
Күләдин қууды өлтirse,
Өз басына келеди.
Қулың көп сени өлтирер,
Оны Асан биледи.
Буны неге билмейсең?!
Тил алсаң ізлеп қоныс көр,
Желмая минип жер шарла,
Тапқан жерге ел көшер,
Буны неге билмейсең?!
Әй Жәнибек, ойласаң,
Қыйлы-қыйлы заман болмай ма!
Сууда жүрген ақ шортан,
Қарағай басын шалмайма?!
Буны неге билмейсең?!
Хош аман бол Жәнибек,
Енди меннен көрмейсең.

* * *

Бахты жүрген ерлердің,
Хәр бир иси оң болар.
Басындағы дәулеті,
Күннен-күнге мол болар.
Тазылары түлкі алып,
Қаршығасы газ илип,
Сөз сөйлесе жөн болар.
Не десе де жарасар,
Бай бойсын деп ат қойып;
Жұрт аузыңа қарасар,

* * *

Арғымаққа миндим деп,
Артқы топтан адаспа,
Болсам өзим болдым деп,

Кен пейилге таласпа,
Артық малды айтысып,
Достың менен санаспа,
Илимим журттан асты деп.
Кенессіз сөз баслама,
Жеңемен деп биреуді,
Өтирик сөзди хошлама,
Алғаныңды жылагып,
Кеуил қойма басқаға.

* * *

Едил менен Жайық бол,
Хешким менен урыспа,
Ел шетине жау келсе,
Жаныңды аяп турыспа,
Адам қуны болса да,
Алдыңа келип қалған соң;
Қол қауысырып тұрған соң,
Бәршесін кеш те қоя бер,
Бұрынғыны қуыспа,
Аласың болса биреуде,
Айыбын тап та ала бер,
Ерегисіп урыспа.
Сеникі жөп болса да,
Сөзің шықпас дурысқа.
Минези жаман адамға,
Енди қайтип жуыспа.
Тәуір көрген киіңге,
Жалған айтып суыспа.
Әйтеуір ғана зат ушын,
Желке терің қурысып,
Хәрким менен урыспа.
Ашыу-душпан соңынан,
Түсіп кетсең қайтесең,
Түби терең қуысқа!

* * *

Белгили бийік көк сиңгир,
Басыңан ғарға ушырмас.
Қарауыл қайсар қарар деп,
Балдағы алтын сом полат,
Қулашлап шапсам дем тартар,

Суусыным қанға қанар деп,
Арғымақтың баласы,
Арыған сайын атлығар,
Артымда аз жол қалар деп,
Ақдәрья толқын күшейтер,
Куйрығын күн шалмаған балығым,
Ортамнан ойран салар деп.
Азамат ердің баласы,
Жабыққанын билдирмес,
Жаманлар өсек қылар деп.

* * *

Суу қәдирин ким билсин,
Суу сап келип қанбаса,
От қәдирин ким билсин,
Сууыққа тоңып көрмесе.
Ас қәдирин ким билсин,
Карны ашып көрмесе?
Ат қәдирин ким билсин,
Жоғларда калып жүрмесе.
Жер қәдирин ким билсин,
Көгине малын жаймаса?
Ер қәдирин ким билсин,
Басынан дәулет таймаса.
Ел қәдирин ким билсин,
Жаудан айырып алмаса,
Гүл қәдирин ким билсин,
Әндийшеси болмаса.
Өмир қәдирин ким билсин,
Қәсте болып қалмаса.
Арыу қәдирин ким билсин,
Жолында жылап қалмаса,
Дос қәдирин ким билсин,
Дәртине шерик болмаса.

* * *

Жүйрикпен деп мақтанба,
Жүйрикпен деп мақтансаң,
Узын жолдың үстінде,
Куйрығы менен ойнаған,
Куба тазы тап болар.
Алма мойын сом үйрек,

Көлди таслап қырға ушса,
Тарлан қуска тап болар!
Елеусіз қулан шубырса,
Егеули оққа тап болар.
Түнди түре қараған,
Не мушкилге жараған,
Дизесин бүгип суу ишкен.
Биймезгил жылкы жуусаса,
Аш қасқырға тап болар.

ДОСПАНБЕТ ЖЫРАУ

Доспанбет XVI ғасырдағы Ноғайлы ордасының ыдырау дәуірінде жасаған жырау-шайыр. Ноғайлының алты улы тийресінен шыққан батыр. Тарихий деректерге қарағанда ол Орманбет бийдің ағасы. Инициалмен бийлікке таласып, Азыулы (Азов) теңизи әтиранына қарай шығынып кеткен. Соңынан қартайған шағында Орманбет бий ордасына қайтып келеді. Сол себепті Доспанбет толғаулары Кавказ ноғайлары менен Едил бойын жайлаған халықтар арасында көп тарқалған. Өзі қарақалпақтардың негизін құраған ноғайлының „Алты улы“ тийресінен болуына қарамастан, оның халық арасына көп тарқалып кеткен толғауларда атының сақланыуының хәм сақланбауының мәнісі, узақ жыллар дәуірінде хәр қыйлы түркий тайпалары арасында болуынан болса керек. Себебі Доспанбет толғаулары қарақалпақтар, қазақтар, ноғайлар, қумықтар, қарашайлар арасына тең тарқалған. Оның толғаулары басқа жырау-шайырлардан әдеуір ажыралып туратуғын көркемлік сыпаттарға иіе. Мийрасларының дерлік көпшілігі елінен айрылған батырдың ишкі дәртілері менен араласып, халықты сүйіну мотивтері менен араласады.

Доспанбет мийраслары хәққындағы дәслепкі пикирлер тек Сәдирбай Мәуленов қолжазбаларында ғана тилге алынады. Бирақ „Бийлікке таласқан адам“ делингеннен кейін оның толғауларына қорқыңқырап қатнас жасаған. Сол себепті болса керек, оның „Айлаһның аққан Ақ жайық“, „Арғымаққа оқ тийди“ „Адамзаттың баласы“ толғаулары, халық толғаулары тийкарында димзімге алынған.

Бирақ Доспанбеттің базда өз аты менен базда өз атын жоғалтып қарақалпақтар арасына сиңискен толғаулары XVI ғасырдағы хәқыйқый поэзия үлгілері деп қарауға болады.

Деген менен Доспанбет мийраслары төрт халық арасына түуел тарқалған. Бул хәққында өткен ғасырларда басылған китаптарда да сөз болады. Мәселен 1883-жылы Санкт-Петербургта басылған Мухаммед Османовтың „Ноғай уә қумық шайырлары“ китабында „Доспанбет-Ноғайлының алты улы тийресінен шыққан талантлы шайыр хәм батыр“—деген анықлама берген. Ал, көрнекли тарихшы С. Толстов „Ноғайлының алты улы (Мүйген, Қоңырағ, Қытай, Қыпшақ, Кенегес, Маңғыт) қарақалпақ халқының пайда болуына тийкар салды“, дейди. Демек,

сөлай екен, Доспанбет мийрасларының қарақалпақ әдебияты тарихынан орын алуы тәбийгый жағдай.

Бизге Доспанбет мийрасларынан жигирмалаған толғау келип жеткен.

* * *

Айланып аққан Ақ Жайық,
Ат салмай өгер күн қайда?
Есиғи бийик боз орда,
Енкеймей кирер күн қайда?
Қара булан терисин,
Етик кылар күн қайда?
Гүдәрыдан бау тағып,
Гиреуке кийер күн қайда?
Гүнгир-гүңгир киснетип,
Гүренди минер күн қайда?
Алты қулаш ақ найза,
Шөкелеп шаншар күн қайда?
Садақ толы сансыз оқ,
Сабағынан өткерип,
Басып тартар күн қайда?
Қарт буғадаи бийлерден,
Кенес сорар күн қайда?
Едилдиң бойың ел жайлап,
Шалғынына ат байлап,
Боз орданың төрінде,
Қыз баланың қолынап,
Қымыз ишер күн қайда?

* * *

Аргымаққа оқ тийди,
Қыл майқының түбинен,
Акмәдетке оқ тийди,
Оғыз еки омыртканың бууынынан,
Зуулап аққан қара қан,
Тыйылмайды жонның оқ тамырынан,
Сақ етип тийди саныма,
Қатты батты жаныма.
Жарадар болдым жан татлы,
Жара аузына қан қатты.
Жармай пиле салғандай
Жарамды таңар жан қайда.
Жағдайсыз жерде жатырман,

Жанымда бир тууысканның жоғынан,
Қарағайлы кәдик бойында,
Қамшым қалды ойында.
Бүлдиргиси булан териси,
Өрими ғунан қайысы,
Шырмауығы алтын, сабы жез,
Азыұлының бойында,
Гүзен, қарсақ жерме екен!...
Алғаным Әлий қызы еди,
Шын арыұдың өзи еди.
Маңдайы күнге күймеген,
Шашын самал сүймеген,
Ай жүзлі арыу жамалым,
Өзимнен өзге көрмеген,
Қалай күни кешти екен?

* * *

Қоғалы көлдер, мол суулар,
Қоныслар басқан өкинбес.
Арысландай омыраулы,
Арғымақ минген өкинбес.
Жупар ийсін ацқытып,
Арыулар қушқан өкинбес.
Торы төбел ат минип,
Той тойлаған өкинбес.
Қурама шапшаң көп қымыз,
Қууып ишкен өкинбес.
Жау қуұсырса жән-жақтан,
Оқ қылқандай шаншылса,
Қан жууһандай себилсе,
Аққан суудай төгилсе,
Арқаның қыйыр дүзінде,
Алысып өлген өкинбес.

* * *

Аланда алаң, алаң журт,
Ағыла ордам қонған журт.
Атамыз бизиң Сүйиниш,
Күйеу болып барған журт.
Анамыз бизиң сызылып,
Келиншек болып түскен журт.
Небир-небир жигитлер,
Батыр болып өскен журт,

Киндигимди кескен журт,
Кир-қоцымды жууған журт.
Қарағайдан салақ буудырып,
Қынабымды сарыжүн оққа толтырып,
Жанға себеп болған журт.
Тауланып аққан үш сала,
Саулатлы ордам қонған жер.
Жабағылы жас тайлақ,
Жардай атан болған жер.
Жатып қалған бир тоқлы,
Жайылып мың болған жер.
Жарлысы менен байы тең,
Ябысы менен тайы тең.
Бозашығы бузаудай,
Боз сазаны тоқлыдай.
Балығы тайдай туулаған,
Бақасы қойдай шуулаған.
Шырмауығы шөккен түйе таптырмас,
Балығы көлге жылқы жаптырмас.
Бақасы менен шаяны,
Гөзедеги адамға,
Түн уйқысын таптырмас,
Нәйлейин мениң Едилім,
Мен кеттим де сен қалдың,
Қайырлы болсын сизлерге,
Меннен қалған мынау Едил журт.

* * *

Жақсының жақсылығы сол болар,
Жаман менен бас қосып,
Сөйлескенди ар етер,
Жаманның жаманлығы сол болар,
Сөйлесе өзин-өзи жүзи қара етер.
Бир жақсыға сәубетлесип сөз айтсаң,
Сол жақсы жаманыңды жасырып,
Ырысыңды мол етер,
Бир жаманға бас қосып сөз айтсаң,
Сол жаман сырыңды паш етип,
Хәрдайым душпаныңа хор етер.

* * *

Жауынлы күни көп жүрме,
Жар жағасы тайғақты,
Жамаңға жақыным деп сөз айтпа,

Күшлердің күні болғанда,
Сол жамап басыңа айғақты!
Асау туұлап жықпасқа,
Артқы айылдың берки абзал,
Жағаға душпан қол салса,
Туұысқаның көби абзал.
Ағылын душпан келгенде,
Жауға шапса жаманның,
Барынан да жоғы абзал.

Қоғалы көлдер, мол суұлар,
Кимлерге қоныс болмаған.
Саз жерде өскен қара ағаш,
Кимлерге сайғақ болмаған.
Жүзине жиіек жамылған,
Арыұлар кимнен қалмаған.
Жабағы түкли жылқы хайуан,
Кимлерди жаяу салмаған.
Жалп-жали ушқан жапалақ,
Жазында кимге жолдас болмаған.
Сары шымшықтай шырлатып,
Әзирейил кимлерге қурық салмаған.
Сакалына сары шымалай уялап.
Нийинине қара шыбын бадалап,
Дүзде мал излеген гөриптің,
Басы қайда қалмаған.
Күлейік те ойнайық,
Мына ғана ялғаншы,
Кимлерден кейін қалмаған!

* * *

Адамзаттын баласы,
Алғау болар, бес болар.
Бир-бирине ес болар.
Ерден шыққан ер болар.
Абаданы бир болар.
Абаданы жығылса,
Қалғанлары шууласып,
Ийт пенен кусқа жем болар.

* * *

Алып, алып, ал сақлап,
Аңлып жүрген душпаннап.
Алып, алып, ал сақлап,
Урып жорта қашқаннап.
Абайсызда қуларсан,
Жүз мәрте сақлап қастынан,
Сақланагөр мың мәрте,
Күлип кирип үйиңе,
Гүширенип шыққан достынан.

МҮЙТЕН ЖЫРАУ

Әдебиі дәретшелери XVII әсирдеги Түркстан уақыялары менен байланысатуғын Мүйтен жырау ҳаққындағы мағлұматлар бизге соңғы жыллары гана пайда болып, студентлер Мойнак районынан оның төрт толғауын жазып алған. Бирақ белгили әдебиятшылар: „Мүйтен жырау дегенимиз, негизи Жийен жырау емеспекен?“ деген пикирге де келип жүрди. Лекин олай деп ойлайық десек, Мүйтен жырау толғауларының темасы тарийхый дәуирлер менен байланыслы болып, Жийен жырау заманынан бир әсир бурынғы уақыялар менен байланысады. Сол тийкарда тартыслы пикирлер тууылып турған бир уақытта көрнекли казак әдебиятшысы Ханғали Сүйинишәлиев „XVII—XVIII әсирдеги казак әдебияты“ деп аталған китабын жәриялады. Бул китапта айтылуы бойынша казак әдебиятында белгисиз болып келген Мүйтен жырау XVII әсирдиң бас гезинде қарақалпақлар жай аған Сығнақта жасаған екен.

Және оның толғауларындағы стиллик өзгешелик, казак халқының тарийхы менен оншама байланыса бермейтуғын тема, бул жыраудың белгили қарақалпақлар руы болған Мүйтен менен байланысуы, оның шын мәнисинде қарақалпақ жырауы екенлигин анықлауға мүмкиншилик берген. Сол тийкарда пикир жүргизген ҳурметли казак алымлары, ҳәтте X. Сүйинишәлиевтин өзи де бизге сол пикирди хабарлап, Мүйтен жырау жөнинде мағлұматты Түркстан алабының Сауран, Сығнақ, Өзген, Түлкибас ҳәм Қармақшы әтирапларынан излеуди ескерткен. Биз бул жерлерде де болдық. Бирақ казак алымлары Мүйтен жырау мийрасларын 30-жылларда изертлеген екен. Қәзир ол ҳаққында көбирек билетуғын информаторлар қайтыс болған. Солаи болса да, ол ҳаққында мағлұмат бериушилер еле де табылады. Усындай себеплерге көре, биз бул жырау ҳаққында тек Мойнак ҳәм Сығнақ дереклерине гана ийемиз.

Мүйтен жырау Түркстан қарақалпақларының Бухар ханларына қарасты болған дәуиринде жасады. Оның Имамқулы ханға айтқан толғаулары бул пикирлерди анық тастыйықлайды. Имамқулы хан (1611-1642) көбирек басқыншылыққа жол берген ханлардың бири болды. Бул ҳаққында Өзбекстан тарийхында да әдеуир айтылған. Оның әдилсизлиги бирнеше халық қозғалаптарына себепши болған. Бул ҳаққында Мүйтен жырау:

Қә Ийман хан, Ийман хан,
Барма сенде ийман хан,

Адамзат деген жарықлық,
Бул дүньяға миймаң хан.
Журттың бәрин бауызлап,
Жалғыз өзиң дүньяда,
Жасамағың гүман хан.

—деп айтқан.

Мүйтен жыраудың буннан басқа да ҳәр қиылы темада жазылған толғаулары бар.

* * *

Өткинши мынау дүньяда,
Малы көп адам бий болар.
Қарсылық қылған қара халық,
Қамшы менен ий болар.
Нашар басқа ис түссе,
Қызыл жыңғыл ший болар.
Ер басына ис түссе,
Сексеуил түби үй болар.
Шөкелен нашар ақ найза,
Батырларға сый болар.
Сауаш болса арада,
Нешше қатын тул болар.
Ервишек болса улыңыз,
Жау алдында құл болар.
Бабын тауып ислесең,
Шәлистанда гүл болар.
Бәри бірдей болмайды,
Ел ишинде түр болар.
Елин жаудан қутқарса,
Батырларға сый болар.
Бириккен жерде шүй болар.
Тигис бар жерде жүй болар,
Қанылын қалғыр бул журтка
Енди кимлер бий болар?...

* * *

Мен Мүйтеңмен, Мүйгенмен,
Баспалатсаң қәйтемен,
Жайықтан жүзип өтемен,
Жайлауыма жетемен.
Ер Едиге лусында,
Бабам қайсар ер еди.

Нураддиннің тусында,
Батыр ноғай дер еді.
Жаратқан қәдір-құдайым,
Бизің бахыт тайғанда,
Ең изінде айланып,
Құл болдық-ау найманға.

* * *

Сырдәрьяның суынан,
Көлденең кесіп өтиңіз.
Жийдели Байсын уллы журт,
Уллы журтқа жетиңіз.
Бәленг болар таулары,
Малға жайлы өріс бар.
Шөби малға қунарлы,
Тауда өскен жеміс бар.
Қапталында теңизи,
Ишінде балық ойнаған.
Бекирелери ылақтай,
Жеген ауыз тоймаған.
Бір жағында дәрьясы,
Саға алғап батылдан,
Даласында кийиги,
Өр қояндай атылған.
Қаракерім мерт болды,
Қарындастан айрылдым.
Жүрегімде дәрт болды.
Сақ етип тийди саныма,
Қатты батты жаным.
Таласып емшек еміскен,
Тай ғунандай тебіскен,
Айрылдым-ай, қарындас,
Көзден ағар селли жас,
Қызылдың қара кебирін,
Қанға бояп жатырман.
Тау жағасы Түркстан,
Душпан қысты тум-тустан,
Едил менен Жайықтан,
Ушып келген бір қуспан,
Заман қатты қыйнады.
Бай менен гедей жулысқан.
Қуралын алып қыстанып,
Бирін-бири қырқысқан.
Жаугершилик көп болды,

Айрылдық көп ул-қыздан.
Таўға карай жуўырдық,
Жер танабын куўырдық,
Балық киби түйредик,
Адым жерде жыгылдық,

* * *

Қара таўға көз салдым.
Бир сулыўға сөз салдым.
Атасы оның бай екен,
Маған қызын бермеди.
Адам деп көзге илмеди.
Жигит қатты терледі.
Бир пул болды батырлық,
Керек екен сақыйлық.
Күш питсе де бойыма,
Мал питпеди колыма,
Усылайынша жарлылық,
Кесе турды жолыма.
Узатты бир ладанға,
Малы көплеу адамға.
Тап сол күни жау шапты,
Албырақлап бай састы,
Таслап малын-қаялын,
Жалғыз басын ап қашты.
Қылыш байлап белиме,
Түстим жаудың кейнине.
Қууып жеттим қашқанды,
Ныпқырт еттім душпанды.
Аман сақлап жанларым,
Қайтардым байдың малларын,
Рахмет айтты ол маған,
Кеуили толды изинде,
Төрт түликли мал берди,
Қосып берди қызында.

* * *

Түркстан еди жеримиз,
Дәулетли еди елимиз,
Булақлар шапылып атылған,
Миян көл еди көлимиз.
Арпа егип, қос айдап,
Жүрдик бәрхә масайрап.

Балыгы жүзген бүлкілдеп,
Бийдайы турған желкілдеп.
Дийханлары мәс болған,
Шөгирмеси селкілдеп.
Халкымыз еди аңқылдақ.
Төрт-бесеуи косылса,
Кетер еди гауқылдап.
Қылышы болар белінде,
Себеби, жау көп елинде,
Қарсыласса бесеуи,
Жоқ етер еди кемінде,
Бухарга бардур таласы,
Сыгнақ деген қаласы.
Сыгнақ пенен Бухардың,
Ат шаптырым арасы.

* * *

Сыр бойында ат шаптым,
Сары жайдан оқ аттым,
Көп қалмақты сулаттым,
Халықты өзиме қараттым.
Ел ағасын сыйладым.
Елден әскер жыйнадым.
Биригіуге халықты,
Көп күшимди жыйнадым.
Ай балғаны қолға алып.
Арқырап тұрып жууырдым.
Жер табанын қууырдым.
Желге қулын байладым,
Қурбым менен ойнадым.
Түркстанда той бердим,
Қоналқаға қой бердим.
Бәйгіге ат шабыстым.
Дослар менен табыстым.

ЖИЙЕН ЖЫРАУ АМАНЛЫҚ УЛЫ

XVIII әсирде жасаған жырау-шайыр Жийен жырау Аманлық улы көпшилик кітап оқыушыларға таныс болған әдебий туғалардың бири. Биз бұрын Жийен жырауды қарақалпақ жазба әдебиятының баслаушысы деп те атап келгенбиз. Себеби, оның мәдени мұраслар і бири жыраудың ууысына сыймайтуғын дәреже де көп. Әниұайы толғаулардан поэма дәрегінү шеберлигине шекем жеткен.

Себеби биз Жийен жыраудың „Хан қасында төрелер“, „Хә, жигитлер, жигитлер“ толғаулары менен бири қатарда оның „Посқан ел“ менен „Уллы тауын“ да тап сол топарға қосып жүрмиз. Бул жанрлық ҳақыйқатқа тууры келмесе керек. Себеби „толғау — дегенимиз адамның кеуил күйи, дәрти, пәсиятлары тийкарында пайда болатуғын қосық“. Егерде оның көлеми, сюжети менен композициясы ҳәм қаҳарманлар ҳәрекети поэма ҳәм дәстанларға айланғанда, ол бундай ҳуқықтап айрылады. Лирикалық поэма, лирикалық драма — деп аталғандай, толғау-поэма деп атау мүмкин.

Лекин Жийен жыраудан да жазба мұрас қалмады. Демек солай екен, биз бул уллы жырауды да жазба әдебияттың үәкили сыпатында қарай алмаймыз. Жийен жырау қарақалпақ әдебияты тарийхындағы XIV-XVIII-әсирде пайда болған ауызеки әдебият стилиндеги жеке авторлық ҳуқыққа ийе болған жыраулар поэзиясының дауамшысы, сол дәуир дәстүрлериниң ең жетилскен жазба әдебият пенен байланыстырыушы үәкили.

XVIII-әсирдеги қарақалпақ әдебиятының ең көрнекли үәкили Жийен жырау Аманлық улы мәдени тарийхымызда халқымызға белгилли болған талантлы шайырлардың бири.

Жийен жырау ҳаққында ең дәслеп Орынбек Кожуров, Қаллы Айымбетов, Сәдирбай Мәуленов ҳәм Шәмшет Хожаниязовлардың қол жазбаларында мағлыұматлар пайда болады да, буннан кейин белгилли әдебиятшы Нәжим Дәуқарасв өзиниң 1947-жылы табыслы жақлаган „Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятының очеркleri“ деп аталған кандидатлық диссертациясында кеңнен сөз етиледи. Жийен жырау мұрасларына Нәжим Дәуқарасвтың буннан кейинги мийнетлеринде де үлкен орын берилген.

Солай болса да, Жийен жырау мұраслары өз алдына арнаулы изертлеулерди талап етти. Бул ҳаққында әдебиятшы Артык Көрнмов кандидатлық илимий диссертация жақлады ҳәм 1963-жылы „Жийен жыраудың өмири ҳәм творчествосы“ деп аталған монографиясын баспадан шығарды.

Мектеп хәм жоқарғы оқыу орынларына арналған сабақлықларла профессор С. Ахметов, Б. Исмайылов, К. Султановлар тәрәпинен арнаулы қолланбалар жазылған.

Жийен жыраудың тууылған жылы мәлим емес. Ол сабақлықларда 1730-жылы тууылып, 1784-жылы қайтыс болған деп айтылса да, оның тууылған жыллары, жазған шығармаларының тарийхый дәуірлери бир-бирине сәйкес келмей алымлар арасында үлкен тартыс тууғызбақта. Бунның баслы себеби, ол халық басына түскен 1723-жылғы хәм 1743-жылғы ски ауыр қайғылы посқыншылықты да өз көзи менен көрген. „Посқан ел“ поэмасының бас бетинде сөз етилген:

Ата журты Түркистан,
Онда да паян етпеди,
Күни-түни қыйналып,
Он еки айда тапқаны,
Қыс азыққа жетпеди.
Тамтарыс болды суулары,
Ексе егин питпеди.
Жаугершілик көп болды.
Далада қалған өликке,
Жылға сайлар топ болды.

деген толғау қатарлары сөзсиз 1723-жылғы Түркстан уақыяларын еске салады.

Буннан тысқары, шайырдың „Уллы тау“ поэмасын алып қарайық. Уллы тау Түркстаннан әдеуір узақ болған белгили мақпал жайлаулы жер болып, тарийхый дереклерде бул жайлау қазақтың белгили ханы Тәуке тәрәпинен 1710-жылы қарақалпақларға инам етилген Тәуке өлиминен кейин 1721-жылы бул жерде де қырғын сауашлардың болғанлығы мәлим. Әсиресе, Түркстан қолдан кеткеннен кейин 1723-жылдан басылап, бул жер ушын талас әбден күшейип кетти. Ең соңында ол жердеги қарақалпақлар да Уллы тауды тасылап Жаңадәрьяға көшиуге мәжбүр болды. Яғный, бул жерди де киши жүздің ханы Әбилқайыр күш пенен басып алды. Демек, Жийен жыраудың сөз етип отырғаны да усы Уллы тау. Ал, Уллы тауды жайлаған қарақалпақлардың басына түскен бул тарийхый қайғылы уақыялар 1720-хәм 1730-жыллар аралығында болып өтеди. Демек „Уллы тауды“ жазған Жийен жырау енди ғана тууылып атырған болып шығады.

Буннан он үш жылдан кейин 1743-жылы Әбилқайыр ханның қарақалпақлар үстинен басқыншылығы басланады. Бул қаққында да „Посқан ел“ поэмасын жазып қалдырған Жийен жырау болды.

Жийен жырау бұл шығармалардың хэммесин уақыттың өтиуи менен жазып қалдырған, деп қарауға болмайды. Себеби, хәр еки поэмада да автор бас қахарманлардың бири сыпатында қатнасқан. Посқан елдиң арасында қобызын арқалап жүрип халық дәртине шерик болады. Қыйналған адамларға мөлхәм берип, аштан өлген өликлерди көмиуге жәрдемлеседи. Соның ушын да, дәслепки сабақлықларда айтылған: „Жийен жыраудың өзи 1730-жылы тууылған болса, ал бул сүүретленип отырған уақыялар 1743-жылғы уақыя. Сонда Жийен жырау ол уақтында 13 жасына да болады екен. 13 жасар бала бундай шығарманы қалайынша дөрете алады?“—деп айтқан профессор Қ. Султановтың пикиринде үлкен шынлық бар.

И. Дәуқараев қолжазбаларында „жаугершилик уақтында Жийен жырау 13 жасында болған“—деген пикирлер бар. Бул негизинде Әбилқайыр дәуиринде емес, бәлки Цеван Рабтанның Түркистанды жаулап алған уағында 13 жаста болған. Сонда, Жийен жырау 1730-жылы емес, бәлки 1710-жылы тууылған болып шығады. Егер оның қайтыс болған уағы 1784-жыл болса, көп қыйыншылықты көрип, бууыны қатқан шайыр 74 жасында қайтыс болған болады.

Бул жағдайда оның бала гезинде Түркистандағы қанлы уақыяны көргенлиги, жигирма жасларында „Уллы тау“ дағы қырғынның гүүасы болғанлығы хәм колына қәлем алғанлығы хәм 1743-жылы отыз үш жасында халық басына салған Әбилқайырдың апатшылығын өз көзи менен көрип, халық пенен араласып жүрип, Арал теңизиниң этирапындағы Қазақдәрьяға келип „Посқан ел“ поэмасын жазғанлығы мәлим болады.

УЛЛЫ ТАҰ

Қулақ салың, досларым,
Қапылған бул заманда,
Қайғы-хәсирет қаплады,
Қарақалпақ—бүлген ел,
Теңлик таппай ханлардан,
Посыуға белли байлады,
Өзлерин жолға сайлады.
Поспай олар не кылсын,
Ким көринген асылып,
Пүтин болмай жағасы,
Хан, султанлар күн бермей,
Елимди қойдай жалмады,
Қутыла алмай насақтан,
Жабылып жала нахақтан,
Зорлық көрип султаннан,

Бүлинбей елим қалмады.
Қарақалпақ елине,
Султан қысым жасады,
Уллы тау деген жерлерде,
Тум-тусынан қамады,
Қарсыласқан бийине,
Зулымлығы асады.
Қыңыршылық қылғанын,
Беккем етип тусады,
Қарақалпақ бийлери,
Қара қанлар кусады.
Күннің жүзин көре алмай,
Ақылынан сасады,
Ханның есер батыры,
Он бес жасар қызларды,
Тақымына басады.
Арыз айтқан адамды,
Ериксіз дарға асады.
Ат ойнатып беглери,
Асан мырза бас болып
Қарақалпақты жаулады,
Шыбын яңлы гаулады.
Жети жақтан қамалап,
Сонар киби аулады.
Қарақалпақ елинің,
Басында ерк болмады.
Қамап алып жан-жақтан,
Төбеден жасыл таслады,
Қәхәрленип Арысланбек,
Жауған булттай курсанды,
Жас балларды жылатып,
Қулағынан таулады.
Қастын тигип залымлар,
Нарттан бетер пугады.
„Неге шықтық дүньяға“ деп,
Қарақалпақ әулады,
Үн қосысып жылады,
Қайда барса ашық жоқ,
Алды кесе оралды.
Адамзаттың зарынан,
Мезгилсіз қар борады,
Астын-үстин көринди,

1. Артық Каримов материаларынан алынды.

Будыршанын таулары,
Терип алып залымлар,
Не бир батыр гошшақты,
Жоңышқа киби баулады.
Жизия берип жалынса,
Сөзине қулақ салмады,
Шорбан кәл деген залымы,
Еки ийнин жалмады.
Кеше-күндиз ат шауып,
Арып-шаршап талмады.
Жалынсаң да жалбарып,
Изиңнен хәргиз қалмады.
Қарақалпаққа туудырды,
Жәнжел менен ғауғаны,
Жесир қатын, жетим ул,
Шықты сонда ұайраны,
Шақ келе алмай тозады,
Қарақалпақ әулады.
Кәхәринен алысты
Жерлердің калың ғауданы.
Батыл боп кеуілдің шады,
Питпеди мақсет-муралды,
Неше ердің өшти аты,
Жетпеди жауларға дады,
Қарсыласып үш күн удайы,
Залымға шақ келе алмады.
Ханның есер батырлары,
Аянбай атлар салады,
Қарақалпақ бийлерин,
Қарқыратып шалады,
Жети жасар балларын,
Жанған отқа салады.
Улы-шуу болған муңлы сес,
Ата менен ананың,
Зәрресин қатты алады.
Бийгүнадан қырылып,
Бөлинген койдай шуұлады.
Неше қатынды жыйнап.
Мийрими жоқ залымлар,
Бир нешеуин қарнады.
Қарақалпақ елинде,
Ақыр заман болады.
Соңғыларға жыр қылып,
Жийен жырау жырлады.
Қуураған қуу қобызын,

Қастын тигип Шорбан кәл;
Катты қырын қарады,
Айтқан зарын тыңламай,
Жас қызларын тонады.
Қарсыласқан нешеуінің,
Шашларынан бурады.
Жүреклери жарылып,
Қатын-бала шуұлады,
Залымлығын көргеннің,
Жүреклери суұлады,
Қарақалпақ халқына,
Не бплгенин қылады,
Қалып аяқ астында
Нәрестелер жылады.
Жети күн тыңбай ат салып,
Қарақалпақ әулады,
Туқым құрт етип саплады,
Ел басқарған бийлерди,
Мына болған ислердин,
Салдары жаман басады.
Шет-шебирде қалғаны,
Иши дәртке толғаны,
Қатын менен жас жанлар,
Ата менен аналар,
Бауырынан айрылғанлар,
Жарақ алып қолына,
Қайтпай қарсыласады.
Бийгүна өлген жан ушын,
Аянбай қанын шашады,
Душпанлардың батырын,
Қояндай түйреп шаншады,
Арысландай батыры,
Он бес жасар қызларды,
Көкмар қылып қашады.
Ылайық таппай турысты,
Қарсыласып залым менен,
Бүлинген елдің қатынлары,
Оларда салды урысты.
Небир арлы жауанлар,
Урып жықты үш-төртти.
Қолы пәтли жас баллар,
Ийни келген жеринде,
Аянбай тартты қылышты,
Шығарып белде гайратын,

Будыршаның тауында,
Қайтпай салды урысты.
Набыт болып қыз-жауанлар,
Эрманда шырағы өшти,
Жесир менен жетимнің,
Ғәрип пенен қәсердің,
Басына қыйын ис түсти.
Улы-шуу болып зар жылап,
Ата-журтынан айрылып,
Тым-тырақай посты.
Ким ботадан айрылып.
Қанатынан қайрылып,
Заманасы тарылып,
Ата-ана деп зар жылап,
Тумлы-тусқа тозады.
Өкпеси әбден осылды,
Жолы хәр жерден тосылды,
Посқыншы болған халыққа.
Хәр жерден келип қосылды.
Булағай менен ала шан,
Атпаған сирә жарық таң,
Қырғын салды халыққа,
Қазақ ханы зулым хан.
Жети күннің ишінде,
Ұайраны шықты оны сан¹
Қарақалпақ халқына,
Тири қалған болды таң,
Ким атадан айрылған,
Ким ботадан айрылған,
Жолға рауан болады,
Жесир-жетим көп адам.
Көкиреклерин басады,
Ултаудан² қашып посады,
Барар белли мекан жоқ.
Посқыншы болған елимді,
Ұайранлық зили басады.
Изин қууып елимнің.
Топар-топар посқыншы,
Атрау деген жерлерде,
Бес мыны басын қосады.
Барарына жери жоқ,
Батарына көли жоқ,

¹ Оны сан¹ — деп карақалпақтардың белгилі топары аталған.
² Ултау — Уллытау

Эрманда көзи жас болып,
Посқыншы бес мың халыққа,
Бай менен бийлер бас болып.
Соқпақ таппай белгили:
Қыяқ таслар басады.
Кими таудан асады,
Зар еңиреген баласы,
Айра түскен ата-анасы,
Улы-шуу болған дауысқа,
Гүңиренди шөл-даласы,
Тилек тилеп ғарры-жасы.
Жаңлатады шөллерди,
Нәрестелердин наласы.
Хеш бенде нәзер салмайды.
Бир-биринен қалмайды.
Өлип атыр биразы.
Күшиктей қәдири болмайды.
Табылса сасық өлимтик.
Аштан талған көп халық.
Тирилей жутып жалмайды.
Бирнешелер ақ урып.
Қулыным деп зарлайды.
Бир жутымның ғамы ушын
Тумлы-тусты қармайды.
Аш халықтың сестине,
Қыя шөллер жаңлайды.
Эрманлының дыбысын,
Қара жерлер аңлайды.
Алып шыққан азық жоқ,
Ертели-кеш майданнан,
Не тапса да аұлайды.
Бир-бирине көз салып,
Кимиси өлип, ким талып,
Ким жууырып, ким қалып,
Жерге-көкке сыймайды,
Арқаланған аш халық,
Сегбир тартып киятыр,
Шөлистанды қақ жарып.
Булинген бул елимниц,
Неден болды жазығы,
Жулынып тутқа қазығы?
Табылағойса, досларым,
Көсик пенен сүтилмек,
Көбинесе азығы.

Тириликте ойлайды,
Мәртликке бел байлайды.
Тинтип кумды, тауларды,
Көсик болса қарманды.
Бир жутымның ғамы ушын,
Жетер жерди қоймады.
Солай етип, досларым,
Жүреклерин жалғады.
Нешеси жутпай бир жутым,
Жүреклери сазады,
Ақылын алып бул ашлық,
Ақылдан ашыу озады.
Табылса көсик хәм геүрек.
Лалдан бетер мазалы,
Пайманасы толмады,
Қызыл жүзи солмады,
Сегбир тартып неше күн,
Етпеген кәри қалмады.
Бир-бирине ереді.
Суу көрсе ауын кереди,
Балық-шабақ илинсе.
Жанына дәрман енеді,
Бир тислемнен бөледі,
Арқаланған аш халық,
Таудан геүирек тереди,
Жас жанлардың зарына,
Таулар ләрзем береди.
Алды-артын барлап болжады,
Тирилиги олжады,
Биреуге биреу қол берип,
Тәуір-ақ дәрман болады.
Ели-халқым жубанып,
Бел бууғандай болады.
Сабыр қылып бәлеге,
Нәсиятлаған адамға,
Түрли алғыс айтады.
Арқадан ести ыссы жел.
Қырғын салған Шорбан кәл,
Жаңа дәрья—Түркистан,
Пиядаға үш ай жол.
Киятыр шөлде қаңғалап.
Таусылмады қыя шөл.
Өзеги талып гей жерде,
Не бир ақыл-даналар,

Табанынан тас қағып,
Лягын зорға басады.
Абылайсаң жаңбырдай,
Қара жерлер жосады,
Ядына түсіп елаты,
Қайғы-ууайым басады,
Есап етип қарады,
Түркстаннан посқалы,
Бир ярым ай толады,
Өтип душпан қазары,
Кимлер муцлы, ким зарлы,
Қабыл болмай көз жасы,
Бара берсин барлығы,
Шыбын жан екен мазалы,
Нан әулады сирә жок,
Жармаға түспей нәзери.
Геуил менен геүрек жеп,
Тамағынан өтсе есап.
Өзине ҳадал-қарамы,
Жолларда қалды нешше жан,
Буйырмай кепин-мазары.
Еки ай жүрип жетеди,
Қырқыя менен Қазалы,
Еки айдың жүзи толғанда,
Қууан дәрья сайына,
Басты келип қазаны.
Атыраудан посқан ел еди,
Кими өлип, ким қалып,
Сегбир тартып келеди.
Кими жүрип, ким жатты,
Ерте тура таң атты,
Қууан дәрья бойында,
Бирнешеуи қалады.
Бирнешеуи жол тартып,
Адым урып удайы,
Жетпис күнде қулапты,
Жаңа дәрья бойына.

ҚОБЫЗ ТОЛҒАҰ

Уйықлап жатып түс көрдим,
Түсімде әжеп ис көрдим.
Өсип турған бир ағаш,

Сыңсылаған сес шығып,
Ағаш жерге құлады.
Шапқан жерден сүт шығып,
Ол булақтан мен қандым.
Устадан уста сайладым,
Есенгелди қыр мурынға
Сол ағаштан таптырдым.
Тау-тайлақтың терисин
Қапшығына қаплаттым.
Туу тулпардың куйрығын
Тар қылына тақтырдым.
Қуурайдың қақ шайырын
Тартқышына жақтырдым.
Тау текениң мүйизин
Тийегине қыстырттым.
Уста қолы—гүл екен,
Түсімде көрген қобызды
Айтыұымнан айнытпай,
Ол қолыма услатты.
Берекет тапқай ол уста,
Түсімде көрген қобызым,
Қолыма ғана тийген соң,
Хәр намаға сайраттым.
Қуу ағашта сен муңлы,
Адамзатта мен муңлы,
Айтысайық қобызым,
Қобызымды жырласам,
Сен де муңлы қобызым,
Мен де муңлы қобызым,
Көкиректе шерди тарқатып,
Муңласайық қобызым.
Қолыма алған жолдасым,
Шерди айтқан сырласым,
Айтып жырымды саған,
Қайғылы нама шаламан.

ҰА ХАНЫМЫЗ, ХАНЫМЫЗ...

Ұа ханымыз, ханымыз,
Тилим шешен шайыр ем.
Қобыз алып қолыма.
Елимнің муңлы зарына,
Қайғылы нама шалып ем,

Қол-аяғым байлаулы,
Айтқанларым болмады.
Ұешким нәзер салмады.
Бес-алты ауыз сөзім бар,
Соны айтып кетейін.
Қолымнан келер иләж жоқ,
Елим талап болса, нетейін.
Тәрийпинди айтсам, хожам,
Қәтерели Қара хан
Сендей жұртты сорған жоқ.
Мал орнына сатты қолдан,
Жүрген емес әдил жолдан,
Өткен залым Тәуке хан
Сендей залым болған жоқ.
Айбатынан сескенди жан,
Ат мингенлер болды тап.
Хийуада өтти Айдар хан
Елиме еткен азабы
Сеннен зыят болған жоқ.
Хаслы-затын сорап жоңғар,
Жантастырмай адам-жапсар,
Өтти патша Искендер,
Ол да сендей болған жоқ.
Жәмшид, Сулайман, Ердарап,
Султан Махмуд ел сорап,
Шыңғыс хан айланып орап,
Сендей халықты қырған жоқ.
Әмин сәрдәрдың жеринде,
Антахия шәхәринде,
Сорап өткен Бабаш хан,
Ол да сендей болған жоқ.
Ели-халқын шуұлатып,
Қойдай етип қырған жоқ.
Сениң залымлығындай
Ұешқайсысы болған жоқ.
Жәхәнге белгили аты,
Адамзаттың қасылзаты,
Дин мусылман патшасы
Ғәлийиала Әлий хан
Бул да сендей болған жоқ.
Қырылып елим табанда,
Ұайран салып он санға,
Сорап өтти Досан хан да,
Сендей гайрат салған жоқ.
Алды-артына қарады,

Кемли күн әдил сорады,
Шоқпар. найза қуралы,
Сыран ханның әулады,
Қазақта өтті Ерали,
Ол да сендей болған жоқ.
Қосақлап қойдай қырған жоқ,
Ғасыл теги шын төреден,
Самарқандта өтипти,
Әмир—Темир Көреген
Ел-халқын абат етипти.
Хожам сендей болған жоқ.
Гә жарылқа, гә ғарға,
Бир ауыз сөзиң әжел—оқ.
Баян етсем барлығын,
Сендей зулым болған жоқ.
Қарақалпақтың баласын
Гүуенлеп қойдай қырған жоқ.
Кәйтермен, не қыларман,
Қайсы бирин айтарман.
Жыласақ та көз жасты
Көрер күнлер болған жоқ.

АЛДЫ-АРТЫМ БИЙИК ЖАР ЕКЕН

Алды-артым бийик жар екен,
Ханлардың пейли тар екен.
Байлар менен бийлердің,
Еткен қысыметинен,
Жаз күнлерім қар екен.
Нан таба алмай адамзат,
Қапылған қара заманда
Ийттен бетер хор екен.
Теңлік жетпей басына,
Иши дәртке толы екен.
Қайда барсақ бир құрдым,
Қурылып қойған тор екен.
Жетим-жесир шуұлаған,
Бир тислем нанға зар екен.
Хан менен бийлер турғанда,
Айтқанына көнбесен,
Сыбағаң қанлы дар екен.

МАЗМУНЫ

Қарақалпақ терме-толғаулары хақында	3
Толғаулар	9
Тарихый толғаулар	54
Авторлары халыққа мәлім болған толғаулар	64
Соппаслы Сыпыра жырау	68
Асан қайғы	74
Доспанбет жырау	81
Мүйтен жырау	87
Жийен жырау	92